

Het Kromme-Rijng gebied 2003 : tijdschrift van de Historische Kring "Tussen Rijn en Lek"

<https://hdl.handle.net/1874/9988>

Stadswording in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht gedurende de veertiende eeuw

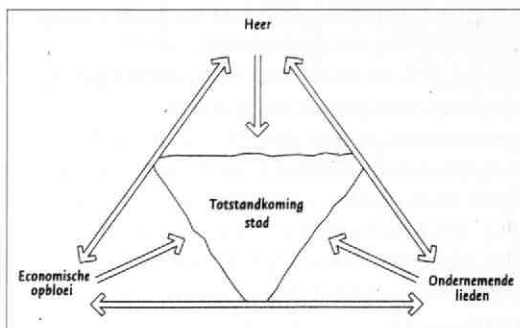
Reinout Rutte*

Heden ten dage is er in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht een groot aantal kleine van oorsprong middeleeuwse steden te vinden. Daar zijn Nieuwpoort, Ameide, Montfoort, IJsselstein, Vianen, Culemborg, Asperen, Leerdam, Heukelum, Wijk bij Duurstede en Buren. Wijk bij Duurstede is met de stadsrechtverlening in 1300 door Gijsbrecht van Abcoude één van de oudste in deze reeks. Al deze steden kwamen tot stand in een periode van slechts ongeveer honderd jaar, gedurende de veertiende eeuw. Dit opmerkelijke gegeven vormt het uitgangspunt voor dit artikel.

Eerst wordt kort ingegaan op de plaats van deze steden binnen de stadsgeschiedenis van de Noordelijke Nederlanden. Daarna komt in het bijzonder de stadswording van Wijk bij Duurstede, Culemborg en Buren aan bod. Aan de hand van deze drie steden kan een beeld worden geschetst dat typerend is voor de stadswording in het rivierengebied.

Stadsgeschiedenis

De wording en opkomst van steden speelde zich in de Noordelijke Nederlanden af in de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw. In dezelfde periode kwamen er in heel West-Europa duizenden steden tot stand. In de tweede helft van de twaalfde eeuw waren er in de Noordelijke Nederlanden maar enkele stedelijke nederzettingen, waarvan Utrecht, Deventer en Nijmegen de belangrijkste waren. Slechts ongeveer een eeuw later, omstreeks 1270, waren vele steden opgebloeid. Alleen al in Holland kunnen bijvoorbeeld worden genoemd: Dordrecht, Delft, Leiden, Haarlem en Alkmaar. Weer een eeuw later waren er nog veel meer bijgekomen, waaronder een aanzienlijk aantal in het stroomgebied van de grote rivieren, bijvoorbeeld: Montfoort, IJsselstein, Vianen, Culemborg en Wijk bij Duurstede. Bij al deze plaatsen die tot stad werden, speelden steeds bewoners, heren, en economische en geografische omstandigheden een rol. Stop

1 Schematische weergave van driepolig model voor de totstandkoming van een stad in de middeleeuwen.

je deze drie factoren in een model dan ziet dat er als volgt uit (afb. 1). Voor stadswording bestonden drie essentiële voorwaarden: de mogelijkheid tot economische opbloei, de aanwezigheid van een groep ondernemende lieden, en het streven van een heer om de samenleving op een bepaalde plaats anders te organiseren. De mogelijkheid tot economische opbloei werd enerzijds gewaarborgd door de algehele economische groei van de twaalfde tot de veertiende eeuw, was anderzijds afhankelijk van een gunstige ligging voor handel en verkeer. De aanwezigheid van een groep ondernemende lieden hing samen met de sterke toename van de bevolking in die tijd. De inspanning van een heer om de samenleving op een bepaalde plaats anders te organiseren, moet worden gezien in verband met de toenemende macht van allerlei edellieden. De drie vereisten konden in allerlei variaties en gradaties voorkomen. Zo bestond de mogelijkheid dat onder bepaalde omstandigheden één pool de boventoon ging voeren. Bij oudere plaatsen zoals Utrecht, die in de loop der eeuwen langzamerhand tot stad werden, waren vooral economische factoren en ondernemende lieden, de burgers, belangrijk. Bij de stadswording vanaf de dertiende eeuw echter werd het aandeel van de heren steeds vaker van doorslaggevende betekenis. Landsheren zoals de

hertogen van Brabant en de graven van Gelre gingen beseffen dat ze steden konden benutten als instrument voor hun machtspolitiek.

Door mensen te concentreren op een bepaalde plek in een nederzetting met een markt, konden inkomsten en voordelen worden verkregen uit grond, belasting, bijvoorbeeld tolheffing, verschillende voorrechten en was het mogelijk op die plek en in de omgeving daarvan de macht te vestigen en te consolideren. Zo kon het creëren van een stad dienen als instrument voor verschillende machtspolitieke doeleinden, waar zowel heren als burgers voordeel bij hadden. Dit besef manifesteerde zich in heel West-Europa: Heren en burgers werden zich bewust van de stad als maakbaar machtscentrum.

In de Nederlanden liet bijvoorbeeld de hertog van Brabant kort voor 1200 's-Hertogenbosch aanleggen als machtscentrum in de noordelijke grensregio van zijn landsheerlijkheid in wording. Ook de opkomende Gelderse graven creëerden steden in grensregio's van hun machtsgebieden. Onder meer Wageningen, Harderwijk en Roermond kwamen in de loop van de dertiende eeuw tot stand door stedenpolitiek en stadsplanning van Gerard IV (1207-1229) en Otto II (1229-1271) van Gelre. Bij de wording van deze steden speelden de landsheren een doorslaggevende rol: Hier vormden de heren dus de belangrijkste pool in het genoemde model.

Vanaf het eind van de dertiende eeuw waren er steeds meer kleinere heren die het creëren van steden als machtspolitiek instrument overnamen, in het bijzonder in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht. Stedenpolitiek en stadsplanning speelden zich vanaf ongeveer 1300 steeds minder af in de context van de landsheerlijkheden (zoals Brabant, Gelre en het Nedersticht Utrecht) of op landsheerlijk initiatief. Het waren veeleer verschillende lokale heren die stedenpolitiek en stadsplanning gingen bedrijven.

Ook bij de stadswording van de plaatsen in het rivierengebied was de derde pool, de heer, van doorslaggevende betekenis. Ja, vaak zelfs zo groot dat er gesproken kan worden van stadstichtingen of nieuwe steden: Het zijn plaatsen waarvan uit verschillende bronnen kan worden

afgeleid dat er op initiatief van een heer, soms ook van burgers, binnen relatief korte tijd (twintig tot dertig jaar) een nieuwe nederzetting werd aangelegd met een bepaalde omvang en een stratenplan van een zekere complexiteit en regelmaat. Bij de aanleg kregen deze nieuwe steden doorgaans een door grachten en wallen of muren vastomlijnd, dikwijls rechtlijnig stratenplan, een nieuwe kerk en werden volwaardige stadsrechten verleend.

De drie polen van het model zijn echter ook vereisten voor stadswording, dus spelen altijd een rol, maar het economische aspect lijkt er bij een aantal steden in het rivierengebied wat bekaaid af te zijn gekomen. De meeste breidden na de stichting nooit uit omdat economische opbloei uitbleef. Bovendien raakten soms grote delen van de nieuwe steden niet bebouwd. Dit had alles te maken met de geforceerde stadswording op initiatief van verschillende lokale edelen in dit gebied, die, gefixeerd als ze waren op macht, de economische mogelijkheden nogal eens uit het oog verloren.

Rivierengebied

Het gebied was oorspronkelijk in handen van de bisschop van Utrecht. Aan het begin van de elfde eeuw kreeg de Utrechtse bisschop de grafelijke rechten in handen van Teisterbant - een uit de achtste en negende eeuw stammende bestuurseenheid die een groot deel van het rivierengebied omvatte. De bisschop gaf die rechten weer in leen aan verschillende heren. Die leenmannen gingen na verloop van tijd steeds onafhankelijker van hun leenheer handelen. Zo vinden we in de dertiende eeuw op voormalig Teisterbants gebied een hele serie onafhankelijke heerschappijen, waaronder Arkel, Beusichem en Buren.

Hoe die heerschappijen precies zijn ontstaan en hoe oud ze zijn, is vaak niet duidelijk. Soms schijnen het vanouds onafhankelijke heerlijkheden, soms zijn het eenvoudig weg ingepikte gebieden. Maar hun ontstaan hangt ongetwijfeld samen met de tanende macht van de Utrechtse bisschoppen en de opkomst van de graafschappen Holland en Gelre. Beide graafschappen breidden hun macht in de twaalfde en dertiende eeuw langzaam uit in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht. Holland

vanuit het westen door middel van groot-scheepse veenontginningen. Gelre vanuit het oosten door het annexeren van gebieden. Zo werd het een omstreden grensregio tussen de landsheerlijkheden Holland, Gelre en het Nedersticht. Bovendien was er de Brabantse invloedssfeer in het zuiden (afb. 2).

De lokale adel die in het rivierengebied land en rechten in leen had, profiteerde van haar positie temidden van de elkaar bestrijdende landsheren, zeker vanaf het begin van de veertiende eeuw toen de graven van Holland en die van Gelre verzeild raakten in oorlogen en partijtwisten. Van deze situatie waarin Holland, Gelre en het Sticht Utrecht werden verscheurd door factiestrijd en de landsheren werden geplaagd door geldverslindende oorlogen, maakten de verschillende lokale heren in de grensregio handig gebruik. Ze speelden de landsheren eerder tegen elkaar uit dan dat ze zich afhankelijk van hen opstelden.

Deze lokale heren, waaronder die van Culemborg en Buren, namen in de veertiende eeuw

een comfortabele en relatief autonome positie in ten opzichte van de ontwikkelingen in de landsheerlijke gebieden. Het was in deze positie en ter versterking daarvan, dat zij overgingen tot het stichten van een stad als centrum van hun heerlijkheid. We zullen dit nu bekijken aan de hand van Wijk bij Duurstede, Culemborg en Buren.

Wijk bij Duurstede

We beginnen met Wijk bij Duurstede omdat dat rond 1300 als één der eerste nieuwe steden verscheen in het rivierengebied, op de noordoever van de Lek. Verder stroomafwaarts langs de Lek was even eerder Nieuwpoort aangelegd. De totstandkoming van deze twee stadjes is niet alleen te danken aan lokale heren maar ook aan landsheren, de graven van Holland en die van Gelre. Aan de hand van Wijk bij Duurstede kan de introductie in het rivierengebied van het idee om een nieuwe stad te stichten worden verteld.

Kort voor 1300 gaven de graven van Holland en die van Gelre het stichten van nieuwe ste-

2 Rivierengebied ten zuiden van Utrecht volgens een kaart uit circa 1680 (Ducatus Gelriae pars prima quae est Neomagensis, uitgegeven door J.J. van Waesberge, S. Swart en M. Pitt, Amsterdam/Oxford). Het noorden is onder. Verschillende machtsgebieden staan met naam op de kaart aangegeven.

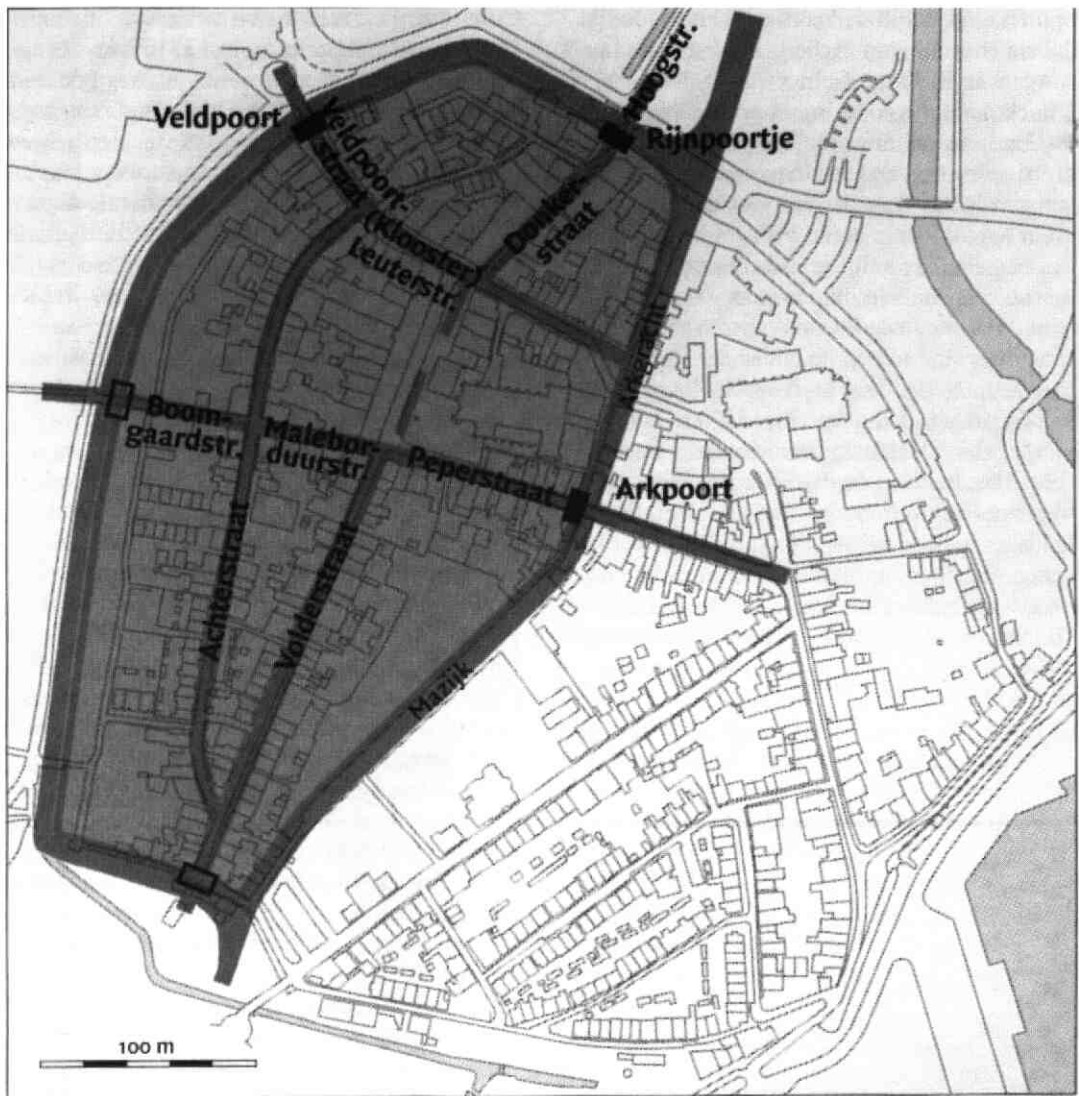
den in de Noordelijke Nederlanden een belangrijke impuls. Zij creëerden, soms in samenwerking met lokale edellieden, enige nieuwe steden in omstreken regio's van hun landsheerlijkheden. Zo moet graaf Floris V (1256-1296) onder meer verantwoordelijk worden gehouden voor de totstandkoming Nieuwpoort in de laatste decennia van de dertiende eeuw. De graaf van Holland volgde hiermee zijn machtige bondgenoot Edward de I (1272-1307), koning van Engeland na. Koning Edward stichtte in dezelfde jaren in Zuidwest-Frankrijk en in Wales series nieuwe steden om zijn greep op die omstreken delen van het Engelse koninkrijk te verstevigen. Deze zogenaamde bastidesteden werden in groten getale aangelegd op initiatief van zowel de Engelse als de Franse koning, maar ook door lokale edellieden in Zuidwest-Frankrijk. Deze nieuwe steden waren dus door een koning, hertog of andere heer met ideologische motieven gecreëerde, politieke en economische steunpunten. Ze kwamen veelal tot stand op maagdelijke grond, maar wel aansluitend bij bestaande elementen als een kasteel, een hoeve of kleine nederzetting. Daarbij speelden prestige, symbolische bezegeling van machtsverhoudingen en gebiedsafbakening een belangrijke rol.

Graaf Reinoud I van Gelre (1271-1326) stichtte omstreeks 1300 eveneens een aantal nieuwe steden, waaronder Wijk bij Duurstede en Hattem in de uiterste noordpunt van zijn landsheerlijkheid, daar waar deze grensde aan het Oversticht. Wijk werd gesticht als grensvesting tussen Gelre en het Nedersticht. Het kwam rond 1300 tot stand bij de splitsing van de Lek en de (Kromme) Rijn, op een door verzanding van de Rijnbedding ontstane, eivormige stroomrug. Omstreeks 1270 bouwden lokale heren, de Van Abcoudes, bij die splitsing, aan de zuidpunt van de ineengeschrompelde nederzetting die restte van het legendarische Dorestad, een kasteel. Met behulp van de graven van Gelre hadden de heren van Abcoude in de laatste helft van de dertiende eeuw de touwtjes in Wijk en omgeving vrij stevig in handen weten te krijgen, ten koste van de Utrechtse bisschoppen die sterk aan macht inboetten in het rivierengebied. Rond de eeuwwisseling moesten de graaf en de lokale heer hun kans schoon

hebben gezien een nieuwe stad te stichten op maagdelijke grond in de rivier.

De stad kreeg een eenvoudige plattegrond: Een rechte hoofdstraat met licht gekromde parallelstraat, die loodrecht werden gekruist door twee dwarsstraten, waartussen in het centrum een plein lag, waaraan een kerk werd gebouwd (afb. 3). Deze kerk werd echter pas in 1365 ingewijd. Tot die tijd fungeerde de St. Crucis in de *villa* Wijk, het ineengeschrompelde restant van Dorestad juist ten (noord)westen van de nieuwe stad, als parochiekerk. De omwalling van de nieuwe stad volgde de vorm van de eivormige stroomrug. Hetzelfde geldt voor de lichte kromming van de parallelstraat. In 1300 werden stadsrechten verleend door Gijsbrecht van Abcoude, die werden opgesteld naar voorbeeld van die van de oudere, nabijgelegen stad Rhenen. De graaf van Gelre verloor al snel na de stichting zijn gezag over de heren van Abcoude en in het grensgebied. De van Abcoudes maakten daar gebruik van en bevestigden hun relatieve autonomie door op eigen initiatief de stad aan de oostkant uit te breiden. Hierdoor werd het grondplan van de eerste stichting minder herkenbaar en ontstond een nieuw geheel.

Wellicht werden de graaf van Gelre en de heren van Abcoude geïnspireerd tot het stichten van de nieuwe stad Wijk bij Duurstede door graaf Floris V, die juist enige jaren eerder het initiatief had genomen tot de aanleg van Nieuwpoort en enige andere nieuwe steden. Maar ook Reinoud van Gelre lijkt zich hiermee al eerder te hebben beziggehouden. Op zijn initiatief verrees kort na 1270 naast Zutphen de zogenaamde Nieuwstad en rond 1280 aan de zuidrand van zijn graafschap, nu in Midden-Limburg, het plaatsje Nieuwstadt. De aanzetten tot deze 'Nieuwsteden' kunnen reeds zijn gegeven door Reinouds vader Otto II van Gelre. Het handelen van de Gelderse graven moet worden geplaatst in de lange traditie van het bedrijven van stedenpolitiek en stadsplanning in het Duitse Rijk. Sinds de twaalfde eeuw voerden de Duitse keizers en koningen, maar vooral ook verscheidene machtige graven en hertogen namelijk een veelomvattende stedenpolitiek. Bestaande nederzettingen werden voorzien van privileges en

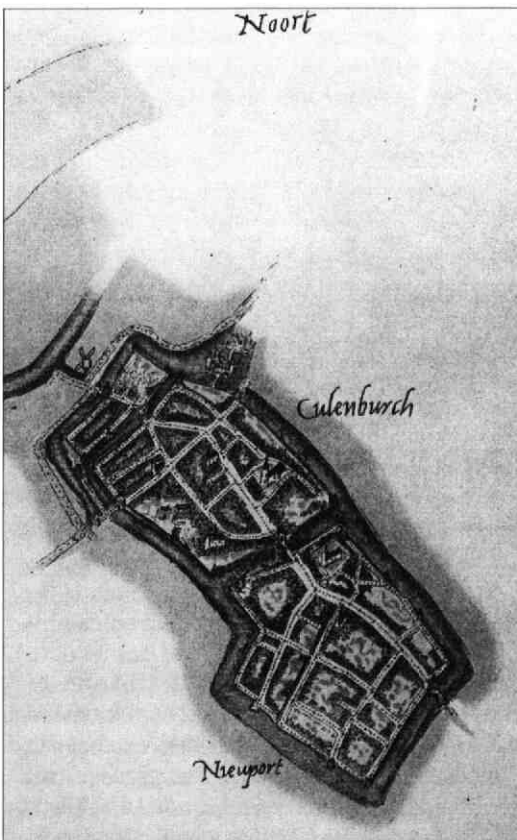
3 Plattegrond Wijk bij Duurstede. (In: Wijk bij Duurstede 700 jaar stad, 2000, 91)

uitbreidingen en nieuwe steden werden aangelegd. Bij deze stedenpolitiek en stadsplanning gingen strategie en economie vaak hand in hand. In de loop van de dertiende eeuw gingen machts- en gebiedsverhoudingen echter een steeds grotere rol spelen. In Westfalen en het Rijnland bijvoorbeeld, kwamen op initiatief van de Keulse aartsbisschoppen en verschillen-

de adellijke geslachten waaronder die van Kleef en Gelre, patronen van steden tot stand waarvan de ligging in grote mate werd bepaald door hun functie als strategische grensvesting. De impuls die Floris V en Reinoud I aan het stichten van nieuwe steden gaven, stond dus in de tradities van zowel het Duitse Rijk als de Engelse en Franse koninkrijken. Het is echter

opmerkelijk dat in de veertiende eeuw, de tijd dat stadsstichtingen in die gebieden zeldzamer werden, in Holland, Gelre en het Sticht Utrecht en dan vooral in het grensgebied daar-tussen, het stichten van nieuwe steden een grote opleving kende. In navolging van de graven van Holland en die van Gelre ging een groot aantal lokale heren over tot het creëren van een stad als politiek en economisch machtscentrum van hun domein.

Wijk bij Duurstede kwam nog tot stand door samenwerking tussen de landsheer en een lokale heer. Nadat de graven van Holland en die van Gelre het idee omstreeks 1300 in het rivierengebied hadden geïntroduceerd, was echter het hek van de dam. De lokale heren namen het over in hun eigen voordeel, en de landsheren hadden het nakijken. Binnen enkele decennia begon op initiatief van verschillende lokale geslachten de aanleg van Asperen, IJsselstein, Montfoort, Vianen en Culemborg.

4 Plattegrond Culemborg door Jacob van Deventer, circa 1560.

Culemborg

Uit een schriftelijke bron van 1310 kan worden afgeleid dat er toen sprake was van de bouw van een nederzetting te Culemborg langs de linker oever van de Lek. Jan van Beusichem (circa 1303-1322), vanaf de stadsaanleg van Culemborg, bewerkstelligde toen dat de door hem op eigen grond gebouwde Sint-Barbara de parochiekerk van Culemborg werd. De Sint-Barbara was een afsplitsing van de kerk in het ongeveer vijf kilometer oostelijker gelegen dorp Beusichem, waar de van Beusichems tot dan toe resideerden. Vermoedelijk nam Jans vader Hubrecht van Beusichem (1271-circa 1303) omstreeks 1300 het initiatief om een stad te stichten ten oosten van een kasteel dat rond 1270 was gebouwd op grond van 'een hoeve [gelegen] in Kulenburg'. Dat kasteel hadden de heren van Beusichem gesticht omdat hun machtsgebied vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw in westelijke richting verschoof.

Hubrecht en Jan werkten samen ongeveer twintig jaar aan de nieuwe stad van vrij bescheiden omvang. Hubrecht begon omstreeks 1300 en Jan bekroonde het werk in 1318 met de verlening van privileges. Om zoveel mogelijk mensen naar de stad te lokken, waren daarin voordelige bepalingen opgenomen, zoals: 'dat geen burger, misdadiger of niet, iets te vrezen heeft, als hij borg kan stellen voor zijn goed gedrag; dat binnen de vrijheid der stad niemand (dus ook geen boeren en niet-burgers) tot tweekamp gedwongen mag worden; dat de burgers van Culemborg de hofsteden van de heer in eeuwige erfpacht krijgen; dat geen burger in de stad keurmede verschuldigd zal zijn'. Volgens een akte uit 1343 'maakten zij [Hubrecht en Jan] die stat Culenborch' en werd deze 'in 't viercant met graften omgraven, dat noch de oude stadt is, ontrocken met planken ende doornen'. Naast de verdedigingswerken droegen zij zorg voor de plattegrond: Een vrij regelmatig geheel waarin een noord-zuid lopend straatplein, tevens markt, en twee achterstraten de hoofdelementen vormden (afb. 4). De stad raakte bebouwd en in de loop van de veertiende eeuw werd zij tweemaal uitgebreid met een ambachts- en een havenbuurt aan de kant van de Lek, door verlegging van de rivierdijk in de uiterwaarden.

Kennelijk waren de heren van Culemborg geïnteresseerd in handel en nijverheid. Aan het eind van de veertiende eeuw verrees aan de zuidkant een uitbreiding met een grotere omvang dan de bestaande stad. In 1388 werd voor het eerst melding gemaakt van het plan van Gerrit van Culemborg (1377-1394) om de stad uit te breiden met een 'Nieuwstad'. Voordat in het gebied ten zuiden van Culemborg de Nieuwstad werd aangelegd, waarvan de uitvoering hoofdzakelijk plaatsvond onder het bewind van Hubrecht van Culemborg (1394-1422), lagen daar twee dorpjes: Langsmeer en Prijs. De wegen waarlangs de dorpjes lagen, gingen de belangrijkste straten van het nieuwe stadsdeel vormen.

Om de twee dorpen bij de stad in te lijven werd een rechthoek van ongeveer 400x400 meter omgracht. In het gebied ten zuiden van de twee hoofdstraten werd een stratenraster uitgezet, dat grotendeels niet werd bebouwd met huizen. De Nieuwstad werd echter voor een belangrijk deel aangelegd voor agrarisch gebruik door boeren uit de omgeving die ten gevolge van wateroverlast hun land moesten verlaten. De heren van Culemborg hadden kennelijk de bedoeling niet alleen te profiteren van stedelijke handel en nijverheid, maar wilden ook agrarische bedrijvigheid binnen hun stadsmuren halen.

Culemborg is één van de zeldzame voorbeelden van een laatmiddeleeuwse nieuwe stad die in meerdere fasen tot stand kwam door verschillende uitbreidingen. Dit was een gevolg van het feit dat de heren van Culemborg reageerden op verscheidene economische ontwikkelingen, zoals die in de rivierhandel over de Lek en die in het agrarische achterland. Zij stimuleerden deze ontwikkelingen en slaagden er daardoor in hun macht, status en inkomsten in de vorm van bijvoorbeeld tol en belastingen te vergroten. Ook de heren van Buren waren daarin succesvol.

Buren

Aan Buren werd in 1395 stadsrecht verleend door Alard van Buren (circa 1361-1403). Dat stadsrecht werd grotendeels overgenomen van dat van Culemborg. Dezelfde voordelige bepalingen om zoveel mogelijk bewoners aan te trekken, waren er in opgenomen. De aanhef

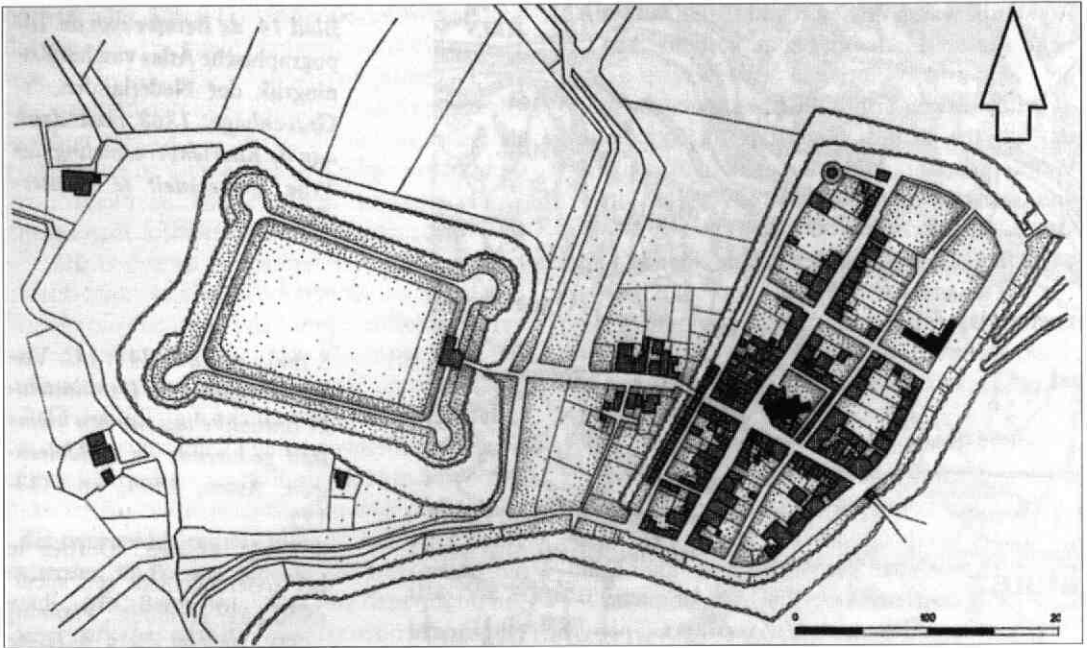
van het Burense stadsrecht week echter af. Daarin werd de directe aanleiding tot de stadsrechtverlening gegeven: 'onser poorten van Buren, gelijk wy die nu *begrepen* hebben ende *begraeven* alse *tusschen* der Korne ende den Nyeuwen Grave als die nu begonnen is'. Onder *begrepen* werd verstaan: het plan tot iets vormen en het ter hand nemen. *Begraeven* betekende: graven aan iets, door een gracht omsluiten en versterken. Expliciet stond dus vermeld dat de Alard van Buren de stad nieuw liet aanleggen.

De aanleg van de nieuwe stad Buren moet dus kort voor de stadsrechtverlening zijn begonnen. Deze nieuwe aanleg kwam tot stand op de oeverwal langs de Korne, tussen het kasteel van de heren van Buren en de rivier. Het slot Buren wordt in de schriftelijke bronnen pas in 1298 genoemd. Maar de heren van Buren zullen op die plek vanouds hun bestuurlijk centrum hebben gehad. Wellicht lag er een kleine nederzetting, want in 772 werd al gesproken van '*villa* Buria in pago Testrebenti [Teisterbant]'. Deze oude nederzetting moet door de bouw van de nieuwe stad zijn weggevaagd.

Om een rechthoekig omgracht gebied te verkrijgen, hoefde slechts aan de noord- en de westzijde een gracht te worden gegraven: de zogenaamde 'Nyeuwen Grave' (afb. 5). Aan de oost- en de zuidzijde vormde de Korne de omgrachting. Met de specie uit de Nyeuwen Grave kon het rechthoekige gebied worden opgehoogd, zodat het hoger dan de omgeving kwam te liggen. Op dat rechthoekige oppervlak zetten landmeters een dubbel assenkruis uit.

De oost-west as van het slot richting de Korne zal als uitgangspunt hebben gediend. Deze as liet men loodrecht kruisen door een noord-zuid as. Deze twee assen werden de hoofdstraten van het stadje. De plaats van de noord-zuid as werd bepaald door de diepte van de kavels, die veertig meter bedroeg. De tweede noord-zuid as, die van het tweede assenkruis, lag veertig meter verder naar het oosten. Beide noord-zuid assen werden iets minder dan honderdzwintig meter naar het noorden loodrecht gekruist door een tweede oost-west lopende verbinding. Tussen de tweede noord-zuid as en de Korne kregen de kavels geen diepte van

5 Plattegrond Buren volgens kadastraal minuutplan uit 1826.

veertig meter omdat het riviertje niet in rechte lijn, maar met een lichte bocht langs het stadje liep.

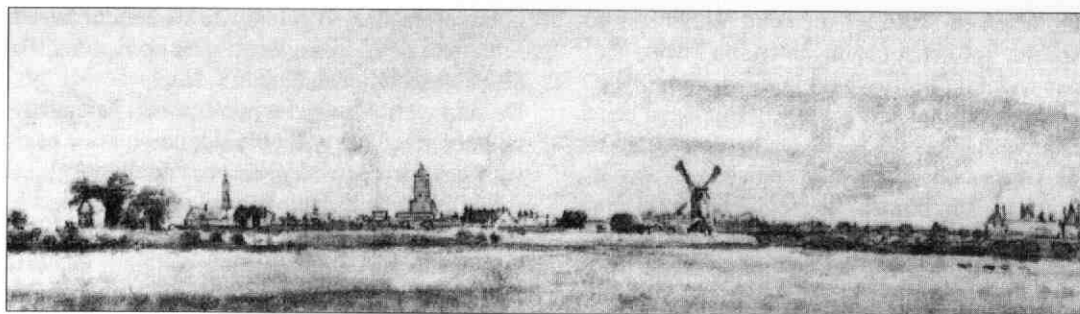
Uit deze beschrijving kan worden afgeleid dat het graven van de 'Nyeuwen Grave' en het uitzetten van het assenkruis volgens vooropgezet plan gebeurd moet zijn, zodat het rechthoekige oppervlak in de breedte in drie ongeveer gelijke delen van veertig meter met straten daartussen kon worden verdeeld. In de lengte ging men uit van een afstand van drie keer honderdveertig meter (3x40). Deze afmetingen werden echter wat minder strikt nagevolgd dan die van veertig meter. Want in het zuiden had men te maken met de lichte kromming van de rivier. In het noorden met een licht gebogen loop van een al bestaande sloot die de 'Nyeuwen Grave' daar volgde. Hierdoor moesten de meeste van de negen kavels als het ware worden 'uitgerekt' of 'ineengedrukt'.

Bij de kruising van de hoofdstraten werd diagonaal ten opzichte van die kruising een kapel gebouwd. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze kapel een afgeleide was van de kasteelkapel uit slot Buren. Kavels die door de landmeters langs de assen werden opgemeten, werden door Alard van Buren als bouwpercelen uitgegeven. De twee assen die elkaar kruisten bij de

kapel raakten bebouwd met veelal stenen huizen, die na verloop van tijd aaneengesloten gevelrijen gingen vormen. De economische en representatieve functies kwamen samen bij de kruising, de huidige Markt. Daar ook ging het stadsbestuur zetelen, in een huis op de zuid-oosthoek.

Dat stadsbestuur werd aangesteld met de stadsrechtverlening in 1395. In hetzelfde jaar werd de kapel in opdracht van Alard en met toestemming van de bisschop van Utrecht, verheven tot parochiekerk en begon de verbouwing tot kerk. De bouw werd aan het begin van de vijftiende eeuw afgerond, wat tevens gold voor het stadje als geheel. Omdat de kerk diagonaal op de kruising was geplaatst, stond daar een klein plein.

De tweede noord-zuid as was smaller dan de andere en fungeerde als het ware als achterstraat daarvan. Samen met de tweede oost-west lopende straat vormde deze ten opzichte van de twee hoofdassen een secundair assenkruis. Beide straten waren zeer schaars bebouwd. De drie meest noordelijk gelegen kavels bleven ook grotendeels onbebouwd. Om het geheel legde men een muurstraat en een stenen stadsmuur met daarin zes doorgangen. Aan beide uiteinden van de verkeersader een hoofdoorport.

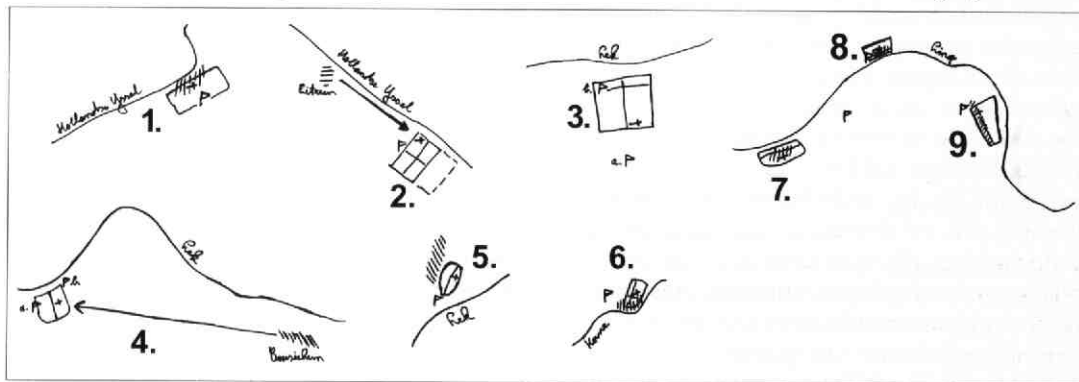
6 Gezicht op Buren door Roelant Roghman, 1646/1647.

In de verschillende hoeken en langs de Korne nog vier kleine poortjes.

Nieuwe steden

De stichting van Buren was een weloverwogen project. Door de rijke materiële en schriftelijke bronnen krijgen we een goed beeld van de gang van zaken bij de aanleg een nieuwe stad, die in grote lijnen als typerend voor de wording van de meeste steden in het rivierengebied kan worden beschouwd. Het betreft behalve Wijk bij Duurstede en Culemborg de volgende plaatsen: Nieuwpoort, Ameide, Montfoort, IJsselstein, Vianen, Hagestein, Asperen, Leerdam en Heukelum (en verder naar het oosten ook nog Megen, Batenburg, Ravenstein en Grave). Afbeelding 7 geeft van negen van deze nieuwe steden een schetsmatige weergave waarop de volgende bepalende ele-

menten zijn aangeduid: De oude kernen waar bij of waaroverheen de nieuwe steden werden aangelegd, de doorgaans kort voor de stadsaanleg gebouwde kastelen waarnaast de steden verzezen, en de kerk, die in een aantal gevallen (Culemborg, Vianen) werd afgesplitst van een kerk uit een nabijgelegen oudere nederzetting. In Montfoort, Asperen, Leerdam en Heukelum gingen oude dorpskerken fungeren als parochiekerk van de nieuwe stad. Daar waren dijkdorpen namelijk omgevormd en uitgebreid tot stad. In IJsselstein werd de kerk uit het nabijgelegen dorp Eiteren met kerkhof en al verplaatst naar de nieuwe stad. De parochiekerk in Wijk bij Duurstede was de opvolger van de St. Crucis in de villa Wijk. De aanleg van al deze nieuwe steden zal globaal volgens dezelfde principes zijn verlopen als in Buren. Eveneens zullen vergelijkbare

7 Schetsmatige weergave van 9 laatmiddeleeuwse nieuwe steden in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht, met daarop aangeduid: oude kern of dorp (gearceerd), kerk (kruisje), kasteel (vlaggetje) en indien van toepassing de richting (pijl) van verplaatsing van machtscentrum/kerk. Het betreft de volgende plaatsen (achter de plaatsnaam staat tussen haken eerst *cur-sief* de tijd waarin de (eerste) stadsaanleg tot stand kwam / dan de stichtingsdatum van het kasteel): 1. Montfoort (vanaf circa 1320 / 2de helft 12de eeuw); 2. IJsselstein (circa 1310-1350 / 2de helft 13de eeuw); 3. Vianen (circa 1320-1350 / a) circa 1270, b) circa 1350); 4. Culemborg (circa 1300-1320 / a) circa 1270, b) circa 1350); 5. Wijk bij Duurstede (rond 1300 / circa 1270); 6. Buren (circa 1390-1420 / loop 13de eeuw); 7. Heukelum (vanaf circa 1390 / eind 13de eeuw); 8. Leerdam (vanaf circa 1350/1360 / eind 13de eeuw); 9. Asperen (vanaf circa 1300 / eind 13de eeuw).

motieven en achtergronden een rol hebben gespeeld. Tot het stichten van Buren kwam het pas nadat de heerlijkheid in de omvang die ze omstreeks 1300 had gekregen, bijna een eeuw lang was geconsolideerd. De heren moeten in de loop van de veertiende eeuw steeds vaster greep op hun domein hebben gekregen. De vele nederzettingen die binnen dat domein lagen en de landerijen die het omvatte, verzekerden de heren van goede inkomsten. In leen gegeven goederen, rechten en gronden zullen veel geld hebben opgebracht. Met dat geld konden ze aan het eind van de veertiende eeuw overgaan tot het stichten van een stad als symbolisch middelpunt van hun domein, vlakbij hun bestuurlijk centrum, het slot.

Die symboliek kwam concreet tot uiting in de plattegrond en opbouw van de stad. Het rasterpatroon kan worden gezien als een ideaal conceptgrondplan voor een nieuwe stad, met een meer algemene betekenis; een regelmatige plattegrond verbeeldde orde en goed bestuur. Alard van Buren zal dit conceptplan hebben gevormd aan de hand van voorbeelden in de omgeving, zoals Culemborg en Vianen. In samenwerking met landmeters werd dit plan omgezet in de ter plaatse uitgezette plattegrond, waarvan de ligging in de omgeving werd ingepast, maar waarvan het regelmatige stratenpatroon weinig te maken had met de ter plekke aanwezige geografische gegevens. Het werd over bestaande structuren heen gelegd en beheerste die, stak er zelfs letterlijk bovenuit door de ophoging. Het stadsplan zou stad en heer de juiste status geven in het gebied.

De praktische uitvoering van deze hogere zaken, de opbouw van het stadje, was ook goed overdacht. Ze lag, onder bescherming van een machtig slot, op de kruising van een rivier en een landroute, die werd vertaald in een stadsplan met twee hoofdassen die samenkwamen op een markt met daaraan de kerk en de zetel van het stadsbestuur. Om mensen te lokken nam Alard verder het stadsrecht met voordelige bepalingen over van het nabij gelegen Culemborg. Vanuit heel de heerlijkheid Buren moeten mensen naar het stadje zijn getrokken, want over het leegstromen van bepaalde oude nederzettingen of gebieden is niets bekend. De nieuwe bewoners bouwden hun huizen op de door Alard uitgegeven bouwpercelen. De op

initiatief van Alard gebouwde stadsmuur beschermde de burgers; de burgers op hun beurt beschermden het stadje als soldaat.

De stad werd binnen de muren nooit helemaal volgebouwd. Dat was ook niet nodig voor haar voortbestaan dat was gebaseerd op de degelijke stichting en de daaruit voortvloeiende wederzijdse band tussen heer en burger. In wezen was het stadje na de stichting voltooid; na het begin van de vijftiende eeuw is in stedenbouwkundig opzicht maar weinig veranderd. Door Willem van Buren (1403-1435) - Alard was zijn grootvader - werd in 1420 een Franciscaner klooster gesticht op één van de onbebouwde kavels in het noorden van het stadje. Het is waarschijnlijk ook deze Willem geweest die de kerk nogmaals liet verbouwen en uitbreiden. Zo kwam binnen ongeveer 30 jaar een complete stad tot stand. De stichter versterkte met de stadsstichting de greep op zijn domein en vergrootte zijn prestige. In de ligging, de regelmatige opbouw van het stadsplan, de omwalling, kortom in de stedenbouw werden zijn macht en status verbeeld. Een deel van de bebouwing werd in later eeuwen verbouwd, vervangen of afgebroken, maar het stadsplan als geheel is in de loop der eeuwen zo goed als niet veranderd. Tot op heden is Buren een mooi voorbeeld van een in de late middeleeuwen aangelegde nieuwe stad.

Besluit

Gedurende de veertiende eeuw kwam in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht dus een patroon van steden tot stand dat vooral is te danken aan de machtspolitiek van een aantal invloedrijke lokale geslachten. De mogelijkheid tot economische opbloei en de aanwezigheid van een groep ondernemende lieden waren bij de meeste van deze steden eerder randvoorwaarden dan bepalende factoren voor de stadswording. Onder meer de heren van Abcoude, Culemborg en Buren gebruikten het stichten van een stad als instrument om hun macht te consolideren en te vergroten. Daarmee kan de aanwezigheid worden verklaard van het aanzienlijke aantal stadjes, welke tot op de dag van vandaag als zodanig zijn te herkennen. Wel blijft het verbazen dat in zo'n relatief kleine geografische en economisch gezien beperkte ruimte zoveel steden een zeker

bestaansrecht konden hebben. Kennelijk was daarvoor toch een economische basis aanwezig. Hoe dat kan, is onduidelijk. Wellicht heeft het te maken met de vruchtbaarheid van het land en de relatief dichte bevolking gedurende een groot deel van de middeleeuwen, maar op dit gebied valt er nog veel uit te zoeken.

Tot slot moet worden opgemerkt dat Wijk bij Duurstede, Culemborg, Buren en de andere laatmiddeleeuwse nieuwe steden in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht een bijzondere positie innemen binnen de stedengeschiedenis van de Nederlanden: Nergens anders ligt een zo grote en geconcentreerde groep steden waarvan de stadswording zoveel overeenkomsten vertoont. Ook binnen West-Europa is dit bijzonder, vooral door de tijd waarin deze steden tot stand kwamen: de veertiende eeuw.

Niet lang na 1300 werden in de meeste andere delen van Europa nog maar weinig nieuwe steden aangelegd. Tot op de dag van vandaag is van deze bijzondere stedenpolitiek en stadsplanning uit de veertiende eeuw veel terug te vinden. De cultuurhistorische rijkdom van het rivierengebied wordt in hoge mate bepaald door de aanwezigheid van de steden die daar in de late middeleeuwen verrezen. Deze steden en het verspreidingspatroon daarvan in het landschap zijn erfgoed om te koesteren.

*Reinout Rutte is stads- en architectuurhistoricus. Op 12 september 2002 is hij aan de Universiteit van Amsterdam gepromoveerd op het proefschrift 'Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)'. Het is verschenen bij de Walburg Pers te Zutphen (ISBN 90.5730.203.9).

Dit artikel is een bewerking van de lezing die Rutte op 28 november 2001 te Wijk bij Duurstede gaf voor de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'.

Literatuur:

- Atlas van Nederland (20 vols). 's-Gravenhage, 1984, vol. 2: *Bewoningsgeschiedenis*.
- P. Beltjes en P. Schippers, *Culemborg, beeld van een stad*. Culemborg, 1988.
- M. Beresford, *New Towns of the Middle Ages*. Londen, 1967.
- D. Blok, 'Teisterbant'. In: *Mededelingen der Koninklijke*

Nederlandse Academie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks 26 (1963) 12, 476-478.

- D. de Boer, M. Boone en W. Hessing, *Nederlands verleden in vogelvlucht. De Middeleeuwen: 300-1500 (Delta I)*. Leiden/Antwerpen, 1992.
- W. van Es, J. van Doesburg en I. van Koningsbruggen, *Van Dorestad naar Wijk bij Duurstede. Het ontstaan van een stad ca. 600-1550 na chr.* Abcoude, 1998.
- R. Fruin, 'De vrije heerlijkheden, gelegen in het grensgebied tusschen Gelderland, Holland en Utrecht'. In: *Verslagen en Mededelingen Oud Vaderlands Recht VIII* (1934).
- F. Horsten, *Culemborg*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1972.
- C. Meckseper, *Kleine Kunstgeschichte der Deutschen Stadt im Mittelalter*. Darmstadt, 1982.
- *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Betuwe*. Red. R. de Beaufort en H. van den Berg. 's-Gravenhage, 1968.
- R. Rutte, 'Stedebouw in de Middeleeuwen. Grave, Ravenstein, Batenburg en Megen'. In: *Kunstlicht* 16 (1995) 1, 14-23.
- R. Rutte, 'Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland. Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis'. In: *Bulletin K.N.O.B.* 95 (1996) 6, 189-202.
- R. Rutte, 'Falen of slagen. Motieven bij laatmiddeleeuwse stadsstichtingen'. In: *Historisch Geografisch Tijdschrift* 18 (2000) 1, 1-11.
- R. Rutte, 'Buren "gelijk wy die nu begrepen hebben ende begraven". De aanleg van een nieuwe stad in de late middeleeuwen'. In: *De drie steden. Regionaal-historisch Tijdschrift voor het Rivierenland* 21 (2000) 3, 43-47.
- R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*. Zutphen, 2002.
- A. van Schilfgaarde, 'De wallen en poorten van Buren'. In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (1930), 173-198.
- A. van Schilfgaarde, 'De kerken te Buren'. In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (1933), 170-181.
- A. van Schilfgaarde, 'Rechten van Buren (1368-1395)'. In: *Verslagen en Mededeelingen* 8 (1934), 27-33.
- H. Stoob, 'Stadtformen und städtisches Leben im späten Mittelalter'. In: *Die Stadt. Gestalt und Wandel bis zum industriellen Zeitalter*. Red. H. Stoob. Keulen/Wenen, 1979, 156-193.
- *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*. Red. M.A. van der Eerden-Vonk, J. Hauer en G. van Omme. Hilversum, 2000.

Fijne paasvakantie in 1942. Rotterdammertjes logeerden in Wijk bij Duurstede en omgeving

Wim de Valk*

In het voorjaar van 1942 hebben verscheidene inwoners van Wijk bij Duurstede en Cothen - en mogelijk nog wat andere plaatsen - een groep Rotterdamse jongens een fijne paasvakantie bezorgd. Daar was ik (thans 75 jaar) ook bij. Waarom nodigden die gastouders ons uit? Het was een welkome hulp aan de slachtoffertjes van de Duitse inval in mei 1940. Daar valt dus eerst wat meer over te vertellen.

Na het zware Duitse bombardement van Rotterdam op 14 mei 1940 - waarbij 900 mensen het leven verloren - was de binnenstad een grote brandende en rokende puinhoop. Daar kan je je als je het niet hebt meegemaakt nauwelijks een voorstelling van maken. Er waren bijvoorbeeld alleen al 25.000 woningen, 24 kerken en 62 scholen verwoest. Tel daar nog eens bij 550 café's en hotels, duizenden werkplaatsen en kantoren. Ga zo maar door. De gemeentelijke overheid was niet voorbereid op een ramp van die omvang. Uit tal van steden kwamen brandweercorpsen helpen blussen. De doden moesten geborgen worden en de gewonden verzorgd. De vele duizenden vluchtelingen dienden snel onderdak en eten te krijgen. Meer dan dertigduizend (!) puinruimers gingen weldra in een gebied van 250 hectare aan de slag. Er werd ook al direct gedacht: Wat moet er in de komende vakantie maanden worden gedaan voor de Rotterdamse kinderen? Ze moeten weg uit die stad vol rook en smook. Ze mogen niet in het centrum gaan dwalen, waar tal van gebouwen nog branden en instorten. Zowel van gemeentelijke als van particuliere zijde werden snel geslaagde pogingen gedaan om in juli en augustus 1940 duizenden kinderen ergens anders in het land onder te brengen.

Mijn ouders die al hun bezittingen en hun eigen zaak hadden verloren, vonden alleen troost bij de gedachte dat zij en hun drie kinderen nog het leven hadden gered. Wel huilde mijn

Schoolfoto Wim de Valk in de 1ste klas HBS in 1942 (Collectie auteur)

moeder tranen met tuiten dat we de eerste weken na het bombardement van de bedeling moesten eten. Enkele keren per week konden mijn broertjes en ik voor het hele gezin voedselpakketten ophalen. Mijn ouders waren wel blij dat voor hun kinderen nette vakantieadressen in het Gooi waren gevonden. Daar zijn we alle drie naar toe geweest. We hebben het er uitstekend naar onze zin gehad. Ook het jaar erop - de zomer van 1941 - gingen wij weer naar die gastouders.

Zodra we weer thuis in Rotterdam waren, kregen we te maken met de vele nachtelijke luchtaanvallen van de geallieerden op de havens en omliggende fabrieken en werven. Binnen de kortste keren waren we weer Rotterdamse bleekneusjes want zodra het luchtalarm afging haalde mijn vader ons uit bed (wij sliepen vierhoog op een zolder) en gingen we beneden op de trap zitten tot het sein veilig werd gegeven. Met rooie oogjes van de slaap zaten we de volgende dag in de schoolbanken. Maar wel opscheppen over de

hoeveelheid bom- en granaatscherven die wij hadden gevonden.

Begin 1942 was de toestand in de puinstad Rotterdam nog zo beroerd, dat ook scholen zich met kinderuitzendingen bezighielden. In die tijd zat ik in de 1ste klas van de r.k. HBS (Hogere Burgerschool) aan de Beukelsdijk. Daar hadden paters Franciscanen de leiding. Directeur Kouwenhoven en pater Andreoli - een jonge godsdienstleraar - hebben toen het initiatief genomen om voor een aantal leerlingen uit de 1e klas (er waren vijf 1ste klassen, te weten 1a, 1b, 1c, 1d en 1e) een leuke voorjaarsvakantie in en rond Wijk bij Duurstede te regelen. Hoe dat precies is gegaan, weet ik niet. Ik herinner me wel dat pater Andreoli bij ons aan huis is geweest om toestemming van mijn ouders te krijgen. Uiteraard werd door hem verzekerd dat hun zoontje (ik was toen bijna 14 jaar) natuurlijk bij keurige nette roomse mensen zou worden ondergebracht. Die zouden er immers ook op moeten toezien dat ik zondags naar de kerk zou gaan. Ik wilde graag mee en kwam in Wijk bij Duurstede terecht bij dierenarts A.J. van Sprundel en zijn vrouw, die zelf geen kinderen hadden. Zij woonden aan de Singel 10. Daar voelde ik me direct welkom en op mijn gemak. De dokter nam me vaak mee wanneer hij naar boerderijen in de omgeving ging om vooral koeien, varkens en paarden te behandelen. Dat was heel interessant. Ik stond wel verbaasd te kijken toen de hij eens zijn jekker uittrok, de rechtermouw van zijn overhemd zo ver mogelijk oprolde, een voorschoot aandeed en vervolgens zijn rechterarm tot bijna aan zijn oksel vanachter in een koe stak. Geen idee waarom dat nodig was. Een keer heb ik hem geassisteerd. Er kwam een boer met een oude, zieke, schurftige hond bij de veearts aan huis om te vragen of hij het dier uit zijn lijden kon verlossen. Dat wilde de dokter wel en hij zei tegen de boer, dat als hij de hond even vasthield, hij het beest een spuitje zou geven. "Daar wil ik niet bij zijn", zei de boer met tranen in zijn ogen. "Nou ga dan maar, dan regel ik het hier wel met die jongen", reageerde de dokter. Hij zei dat ik de hondenriem stevig moest vasthouden "want direct nadat hij het spuitje heeft gekregen,

springt hij weg". Dat klopte; de dokter prikte, de hond sprong omhoog en viel dood neer. Ik vond het meer belangwekkend dan eng om zoiets mee te maken. Van Sprundel had twee officiële functies. In de telefoongids van 1941 stond bij zijn naam vermeld, dat hij rijksveearts en directeur van de vleeskeuringsdienst was. Bij de uitoefening van die taken ben ik vermoedelijk nooit met hem mee geweest.

Soms ging ik op stap met enkele jongens van mijn HBS die ook in Wijk bij Duurstede logeerden. Zo wandelden we eens met zijn zessen helemaal naar Cothen, waar een paar klasgenoten zaten, en terug. Mijn pleegmoeder had echter liever dat ik in de buurt bleef. Zij was lief en zorgzaam en had voor mij een keurig logeerkamertje ingericht. Zij was - geloof ik - over mij ook wel tevreden. Op een keer vroeg ze me eens te schatten hoe oud ze was. Ik keek haar peinzend aan en zei: "Ik denk misschien 28 jaar." Zij riep stralend: "Precies

Foto uit 1970 van het in 1929 gebouwde huis Singel 10 te Wijk bij Duurstede (SAKRUIH: Foto-collectie Wijk bij Duurstede)

goed!" Thans vermoed ik dat ze eerder in de buurt van de 38 zat. Toen haar man thuiskwam, werd die direct op de hoogte gesteld van mijn fenomenale gave om iemands leeftijd te bepalen. Mijn gastheer schatte ik vervolgens op 31, want hij zou wel iets ouder dan zijn vrouw zijn. Weer midden in de roos. Dezelfde avond toen ik al in bed lag, kwam mijn pleegmoeder me roepen om even een op bezoek zijnd echtpaar gedag te zeggen en ook eens hun leeftijd te schatten. Dat deed ik graag. Twee keer schatten, twee keer ging er gejuich op. Ik vond mezelf geweldig en ging innig tevreden naar bed.

Na deze vakantie in Wijk bij Duurstede zond ik direct een bedankbrief en schreef dat ik mijn kerkboek had laten liggen. Dat werd per kerende post naar Rotterdam gestuurd met een vriendelijk briefje van de veearts. Hij schreef onder meer:

Beste Wim,

Je brief hebben wij ontvangen, waarvoor onze dank, je schrijft wel leuk 'als U 't prettig vindt, zal ik U nog wel eens schrijven', maar Wim je wilt toch Wijk bij Duursteden zóó maar niet vergeten. [...] Hier in Wijk zijn alle scholen geruimd moeten worden, en wij wachten (natuurlijk met spanning) op 700 Duitse soldaten van het Oostfront, die naar hier zouden komen. Hierbij je kerkboek, had je natuurlijk weer vergeten hé. Je moet er nog een nieuw schietgebedje in leggen, nl. 'H. Jozef Bescherm van onze Verlosser, verlos ons van onze beschermers.' Nu Wim de hartelijke groeten [...] en tot ziens.

Dierenarts Van Sprundel heeft - zo hoorde ik pas in 2002 - tijdens de oorlog in de verzetsbeweging gezeten en is op het nippertje ontsnapt aan een inval van de Duitsers in zijn huis aan Singel 10. Tot op de dag van vandaag weet de buurman (toentertijd buurjongetje) op Singel 13, mr H.H. van Dam, te vertellen wat er is gebeurd. De geallieerden waren begin september 1944 zo ver obergerukt, dat dinsdag 5 september iedereen dacht dat de bevrijding slechts een kwestie van een paar dagen was. De stemming was zo uitgelaten dat de 5de september later Dolle Dinsdag werd genoemd. Overal sloegen de gehate NSB'ers, die met de vijand hadden

geheuld, op de vlucht. Ook dus in Wijk bij Duurstede. De verzetsgroep waarvan Van Sprundel deel uitmaakte, ging achter hen aan, arresteerde een stel en zette ze gevangen. Er was echter te vroeg gejuicht. De aanval van de geallieerden liep vast, de Duitsers bleven de baas en de ingesloten NSB'ers werden vrijgelaten. Dezen namen onmiddellijk wraak op de ploeg die hen had gearresteerd. Met Duitse militairen trokken ze onder meer naar de woning van Van Sprundel, die nog net kon vluchten. De soldaten gooiden enkele handgranaten door de ruiten naar binnen waardoor pand en inboedel zwaar werden beschadigd.

Enkele maanden na Dolle Dinsdag ging ik wederom naar nieuwe pleegouders, maar nu voor lange duur. De hongerwinter was aangebroken. Noodgedwongen lieten mijn ouders mij en een jonger broertje in januari 1945 vertrekken naar een familielid in Twente die voor onderdak op een boerderij zou zorgen. Na een barre tocht door ijs en sneeuw en steeds om voedsel bedelend, kwamen we daar aan. Wij werden elk bij een voortreffelijke boerenfamilie in Albergen ondergebracht. Pas in juni 1945 gingen we weer naar huis. Daarna zijn we nog enkele malen bij hen op vakantie geweest. Bijvoorbeeld in 1947. Om geld te sparen besloot ik van Rotterdam naar Twente te fietsen. Dat zou me tevens mooi de mogelijkheid bieden om na een paar weken op de terugweg langs Wijk bij Duurstede te rijden om daar mijn gastouders van 1942 op te zoeken. Helaas. Toen ik de familie Van Sprundel schriftelijk van mijn plan op de hoogte stelde, kreeg ik van de dierenarts een briefje terug dat hij en zijn vrouw op de voorgenomen datum wegens familiebezoek afwezig zouden zijn. Dokter Van Sprundel schreef er wel bij dat hij het leuk vond te horen dat ik nog aan hen dacht en dat hij hoopte dat ik later nog eens in de gelegenheid zou zijn om langs te komen. Daar is het echter nooit meer van gekomen. Jammer. Hij had mooie verhalen kunnen vertellen.

*W.W.M. de Valk woont te Diemen en is lid van de redactie van het blad van de Historische Kring Diemen

De Werkhovense familie Vernooij

Kees van Schaik*

In november 2002 verscheen van de hand van Tom Vernooij (Bilthoven) en Bart Vernooij het familieboek "Van Vernooij tot Vernooij", met als ondertitel: "De stamboom van de Werkhovense tak van de familie Vernooij van de 17^e tot en met de 20^e eeuw". In oktober 1999 was reeds verschenen "Het geslacht Verno(o)ij. Een familie uit Wijk bij Duurstede" van de hand van Dolly Verheijen-Vernooij (Bladel), zodat thans de herkomst van de afstammelingen uit beide geslachten gemakkelijk

kunnen worden getraceerd. Beide uitgaven zijn keurig verzorgd. Vergelijking van beide in eigen beheer uitgegeven familieboeken toont aan dat de hedendaagse Vernooijen in het Kromme-Rijngebied zonder uitzondering afstammen van de Werkhovense familie Vernooij en dat de afstammelingen van de Wijkse Vernooijen uit het Kromme-Rijngebied zijn verdwenen. De herkomst van de familienaam wordt door de auteurs op goede gronden herleid tot de middeleeuwse vorm Van Rhenooij.

Brink te Werkhoven (Foto A.A.B. van Bemmelen, mei 2003)

In het boek van Dolly Verheijen-Vernooij (p. 10) worden de Wijkse en Werkhovense families Vernooij begin 16^e eeuw aan elkaar gekoppeld in een hypothetisch stamboomfragment. De auteurs van de Werkhovense familie hebben die hypothetische generaties veiligheidshalve niet meegenomen en laten de Werkhovense familie Vernooij aanvangen met Jan Cornelisz Vernooij, boer te Sterkenburg, die volgens de auteurs rond 1580 zal zijn geboren.

Het sterk inheemse karakter van de Werkhovense Vernooijen komt vooral tot uitdrukking in de endogame keuze van hun huwelijkspartners. Grote boeren huwden alleen binnen de kring van grote boeren. Een huwelijk Vernooij-Vernooij werd liefst 22 keer geteld. Verder vond er 29 keer een huwelijk plaats met een lid van de familie Van Rooijen, Mocking 19x, Van Wijk 17x, (Van) Oostrum 15x, Van der Horst 14x, Van Dijk 14x, Miltenburg 13x, Van Rijn 13x, Sturkenboom 13x, Oostveen 11x, Peek 11x, Peterse 11x, Van Schaik 11x, Van Bentum 10x, Van Bemmel 9x, Van Bennekom 9x, De Bie 9x, Smorenborg 9x, Verkerk 9x, Van Ko(o)ten 8x, DeWit 8x, Van der Leemkolk 7x, Peterse 7x, Uijtewaai 7x,

NH-Kerk te Werkhoven (Foto A.A.B. van Bemmel, mei 2003)

Verweij 7x, Vulto 6x, Zomer 6x, Van Zijl 6x. De Wijkse familie Vernooij bleef na de reformatie katholiek en sommige leden gaven daarvan in de 17de eeuw blijk door het openstellen van hun boerderij als schuilkerk. De Werkhovense familie Vernooij ging daarentegen na de reformatie over naar de gereformeerde kerk maar wekte naderhand de indruk in religieuze zin op twee gedachten te blijven hinken. In het Krommerijng gebied kwamen in de eerste helft van de 17de eeuw gemengde huwelijken onder boeren en boerinnen nog veelvuldig voor. Pas rond 1700 kan men onder de boeren spraken van twee gescheiden huwelijkskringen. De Werkhovense familie Vernooij maakte haar definitieve keuze voor een terugkeer naar het catholicisme echter pas rond het midden van de 18de eeuw. Zo zien we in Werkhoven tussen 1730 en 1750 Gerrit Vernooij optreden als diaken in de gereformeerde kerk en zijn broer Frederik Vernooij als roomskatholiek armmeester. Tegelijkertijd fungeert er in Werkhoven ook nog een Anthonie Vernooij als (administrerend) diaken die echter niet kon worden geïdentificeerd omdat er tegelijkertijd drie familieleden met de naam Anthonie in Werkhoven voorkomen. Die religieuze vaagheid hangt wellicht samen met de aanspraken die behoeftige nakomelingen van Gijsbert Jansz Vernooij (generatie II) zonodig konden doen gelden op het fonds dat de Coghense predikant en medisch dokter Cornelius Dellius voor behoeftige familieleden (bloedvrienden) in het leven had geroepen. Dit fonds – dat nog steeds bestaat – wordt beheerd door de gemeente Culemborg.

Een kritische noot bij het vele werk van de auteurs is nauwelijks gepast. Hier en daar is een klein foutje ingeslopen als doop- en begrafenisdata ten onrechte worden aangeduid als geboorte- en overlijdensdata. Daarnaast hebben de auteurs bij hun onderzoek naar de oudere generaties vrijwel uitsluitend gebruik gemaakt van kerkelijke doop-, trouw- en begraafregisters. De sociaal-economische positie van de oudste generaties en hun maatschappelijke rol als geërfde, schepen, heemraad, kerkmeester of diaken is daardoor helaas onderbelicht gebleven.

Bij een zeer veel voorkomende naam als de

Kasteel Sterkenburg (Foto A.A.B. van Bommel, mei 2003)

onderhavige is raadpleging van secundaire bronnen bovendien noodzakelijk ter voorkoming van onjuiste identificaties. In de 18de eeuw wonen er tegelijkertijd drie personen in Werkhoven met de naam Anthonie Vernooij die voor veel verwarring zorgen. Zij zullen via het controleren van hun handtekeningen in de secundaire (vooral notariële) bronnen moeten worden geïdentificeerd.

Raadpleging van het archief van het dorpsgerecht Sterkenburg had voor de hand gelegen. De oudste gerechtsprotocollen van Sterkenburg vangen aan in 1627. Sterkenburg vormde tot de invoering van het scheperecht in 1688 een gerecht van burens en landgenoten. De archieven van het dorpsgerecht Sterkenburg bevatten een aantal akten betreffende de familie Vernooij, doch konden door de overstroming van het streekarchivariaat te Wijk bij Duurstede op 18 oktober 2002 in het kader van deze recensie niet meer worden geraadpleegd. Dat geldt eveneens voor het Oud-Bestuursarchief van het dorpsgerecht Sterkenburg. Nader onderzoek naar 17de en 18de eeuwse Vernooijen in Werkhoven wordt bemoeilijkt door het ontbreken van de archieven van het dorpsgerecht Werkhoven en de omstandigheid dat het archief van Beverweerd slechts beperkt toegankelijk is door de

matige staat waarin de rekeningen van de rentmeester verkeren. Door de recente overstroming zijn bovendien de protocollen van de Werkhovense notaris J. van Reumst (1671-1714) voorlopig niet meer toegankelijk. Vanwege de sluiting van het gemeentearchief van Culemborg is tevens het archief van het Dellijsfonds al enige tijd niet meer ter inzage. Om ondersteuning uit dit fonds te kunnen ontvangen dienden afstammingsbewijzen te worden overgelegd. Dit archief bevat meerdere 17de en 18de eeuwse genealogische overzichten betreffende (onder meer) de familie Vernooij alsmede uittreksels uit doopregisters die inmiddels verloren zijn gegaan.

Onderzoekers zullen zich voorlopig primair moeten behelpen met de 17de en 18de eeuwse diaconierekeningen van de gereformeerde kerk te Werkhoven, de restantlijsten van de Lekdijkgelden en de monsterrollen van het dijkleger van het Hoogheemraadschap van de Lekdijkbovendams, de resoluties (notulen) van de geërfden van Werkhoven in het archief van het Domkapittel, de registers van de 20^e en de 40^e penning in het archief van de Financiële Instellingen (Het Utrechts Archief, inv. 37, nrs. 2421 ev.), de toegankelijke delen van het Huisarchief Beverweerd en de archieven van de

Buurtschap Sterkenburg (Foto A.A.B. van Bommel, mei 2003)

Utrechtse notarissen die voor een aanzienlijk deel via internet toegankelijk zijn.

Aangezien de archieven uit het streekarchief door de overstroming voor langere tijd niet toegankelijk zijn, zijn aan de hand van bovengenoemde bronnen de oudste generaties door mij verder "aangekleed". De gegevens die ontleend zijn aan het besproken boek van Tom en Bart Vernooij zijn cursief weergegeven en de aanvullingen van mijn hand in gewone letter. Uiteraard zal er nog veel meer te vinden zijn.

I. JAN CORNELISZ VERNOOIJ, geboren (naar schatting) ca. 1580, had als buur en landgenoot zitting in het gerecht van Sterkenburg 1627^{1a/b}, tr. (naar schatting) ca. 1605

Antonia Adriaensdr.

Kinderen:

1. Cornelis Jansz Vernooij de oudste, schepen te Werkhoven 1644, 1646, 1649, 1650, 1651, 1655, 1660, buurmeester ald. 1648, 1653, 1656, 1658, eigenaar van 8 hond land belast met 75 gulden van de armen te Werkhoven

1638², eigenaar van 2 graven in de 2de rij op het koor in de kerk ald. 1641³, overleden vóór 19 mei 1675, tr. **Claesgen Jansz de Roij**, pacht tot 1675 een hofstede met totaal 48 morgen boomgaarden, bouw- en weilanden in het gerecht van Werkhoven⁴.

2. Cornelis Jansz de jongste, *schout en dijkgraaf van Brakel en rentmeester van de Bommelerwaard, leenman van Brakel, overleden 11 jan. 1673, tr. 1e. Willemina Duijven, tr. 2^e Rotterdam 12 febr. 1652 Elysabeth van der Burggraaf.*

3. Gerrit Jansz Vernooij, *conciërge en kamerbewaarder van de Staten van Utrecht, benoemd als bode van de Staten van Utrecht 1645⁵, soldaat onder de compagnie van Gerard Ploos van Amstell op een tractement van 12 gulden per maand 1645⁶, verwerft op 26 juni 1658 een morgen land in eigendom op Heulland onder Werkhoven tussen de Lubbersloot en de Wijckerweg⁷, leenman van Sterkenburg wegens een half morgen rijnwaarts onder Sterkenburg⁸, testeert 23 nov. 1671⁸, overleden 11 dec. 1671,*

begraven met 8 dragers te Utrecht in/bij de Jacobikerk, tr. 1^e (geref. Catharijnekkerk) 26 maart 1639 **Gijsbertha van Oostrum**, overleden Utrecht 23 juli 1647, tr. 2^e Gorinchem 11 nov. 1649 **Anneke van Driel**, overleden Utrecht 1 april 1662, dr. van Govert Adriaensz van Driel alias van den Heuvel (smid en ijzerkoper te Gorinchem) en Oeltgen Gerardsdr⁹, tr. 3^e (geref.) Ter Aa 12 okt. 1662 **Janneken Porse-lius**, woonde op 3 juni 1678 te Utrecht¹⁰.

4. **Gijsbert Jansz Vernoiij**, volgt hierna II

II. GIJSBERT JANSZ VERNOIJJ, geboren (naar schatting) ca. 1615, woont te Sterkenburg, pacht in 1675 voor 400 gulden per jaar een woning en bouwhuis op de voorborg van de ridderhofstad Sterkenburg met 66 morgen land van Margaretha Valckenaer douariëre van Rasquaert¹¹, gebruikt in 1676 onder Werkhoven 24 morgen van de Vrouwe van Sterkenburg, 8 morgen van het Domkapittel en 8 morgen van de weduwe van Gerrit Vernoiij¹², overleden vóór 6 jan. 1683 als zijn boedel wordt gescheiden en gedeeld¹³, tr. (geref.) Neerlangbroek 31 dec. 1643 **Adriana Cornelisdr de Jongh**, met 9 morgen en 4 hond land gegoed onder Brakel en Poederoijen, dr. van Cornelis de Jong, schout van Poederoijen.

Kinderen:

1. **Johannes Vernoiij**, ged. (geref.) Neerlangbroek 23 febr 1645, tr. Maria Jansdr., overleden vóór 1687.
2. **Anthonis Vernoiij**, volgt IIIb
3. **Teuntje Vernoiij**, ged. (geref.) Neerlangbroek 30 okt. 1649 (doopgetuige Marijcke Cornelisdr de Jongh), tr. vóór 9 nov. 1676 **Gerrit Bastiaens van Vliet**, zij laten 11 kinderen geref. dopen te Bunnik, overleden vóór 23 dec 1705²⁹, woont te Bunnik 1712³⁰.
4. **Grietje Vernoiij**, ged. (geref.) Neerlangbroek 10 juni 1653 (doopgetuigen Ds. Godefridus Dellijs en Marijchie de Jongh), overleden vóór 8 febr. 1710¹⁴, tr. 1^e huw. voorw. 25 maart en 10 april 1686¹⁵, Werkhoven (geref.) 11 apr. 1686 **Johannes Meijnderts Broeckbergen**, gerechtsbode van Werkhoven, weduwnaar van Maechje Elissen van Meltenburgh, tr. 2^e huw. voorw. 29 apr. 1702¹⁶, Werkhoven (geref.) 14 mei 1702 **Dirk de Heus**, zn. van Mattheus de Heus, hij hertr. (huw. voorw. 8 febr. 1710)^{17a} Cornelia van der

Begh weduwe van Jasper van den Brink.

5. **Adriaentgen Vernoiij**, ged. (geref.) Neerlangbroek 3 juli 1659 (doopgetuigen Maria de Jong en Maria Gijsberts), tr. (huw. voorw. 26 maart 1692, nots P. Leechburg), Bunnik 17 mei 1692 **Jan Gerrits den Hartog**, geb. ca. 1670, woonde onder Stoetwegen en in 1715 op Mariëndaal buiten Utrecht^{17b}, zn. van Gerrit Jacobsz den Hertog en Neeltgen Jansdr.
6. **Cornelis Vernoiij**, woont te Sterkenburg, schepen ald. 1689, 1692, 1696, 1697, 1698, 1714¹⁸, pretendeert vrijdom van dijkplicht als bewoner van de voorborg en gebruiker van de landen van Florentina van Mathenesse vrouwe van de Ridderhofstad Sterkenburg 1710¹⁹, leenman van Sterkenburg 1712²⁰, woont in 1718 onder Neerlangbroek²¹, overleden vóór 28 aug 1720 als zijn weduwe wordt vermeld op de monsterrol²², tr. **Dirkje Cornelis van der Leenkolk**, pacht (geassisteerd met haar zoon Jan) in 1723 van Florentina van Mathenesse, weduwe van Jan van Hardenbroek, een hofstede staande op de voorburg van de ridderhofstad Sterkenburgh met het boomgaardje en omtrent 43 morgen gelegen onder Sterkenburg en 4 morgen onder Doorn jaarlijks voor 365 gulden²³.

Kinderen:

- a. Jan Cornelisz Vernoiij, schepen van Sterkenburg 1720, 1721, 1727, 1731, 1735, 1737, 1739, 1743, 1745²⁴, pacht in 1727 met zuster Adriaentje van Johan Frederik Mamuchet, heer van Houdringe en Sterkenburg, een huijsinge, bouwhuijs, brouwerij, bergen en schuur op de voorborg van Sterkenburg met 55 morgen en 64 roeden land onder Sterkenburg en 4 morgen onder Doorn voor 400 gulden per jaar²⁵, pretendeert vrijdom van dijkplicht als bewoner van een huis op de voorborg van de Ridderhofstad Sterkenburg²⁶, mogelijk overleden vóór 4 sept. 1747 als Pieter van Resant op de voorborg woont.
- b. **Adriana Cornelis Vernoiij**, ged. (r.k.) Wijk bij Duurstede 16 mei 1688, ontvangt 350 gulden als ouderlijk erfdeel²⁷, tr. huw. voorw. 31 dec. 1729²⁸ als meerderjarige jongedochter wonende onder Sterkenburg, Werkhoven (r.k) 29 jan 1730 Cornelis Verweij, meerderjarig jongman wonende onder Neerlangbroek.

IIIb ANTHONIS GIJSBERTS VERNOLJ,

ged. (geref.) Neerlangbroek 23 mei 1647 (doopgetuigen Cornelis Vernolj, schout van Brakel en zijn huisvrouw Willemijn Duijven, alsmede Annigje Jansdr huisvrouw van Jan Jansz te Pouderoijen), boer te Werkhoven, schepen ald. 1679, 1680, 1701, buurmeester ald. 1681, 1682, 1683, 1684, 1685³¹, 1698³², 1702³³, 1705³⁴, compareerde ter vergadering van de geërfden van Werkhoven in het kleine kapittelhuis van de Dom te Utrecht in 1685, 1694, 1698³⁵, gebruikt in 1681 onder Werkhoven 23 morgen van de Heer van Sterkenburg, 8 morgen van het Domkapittel en 8 morgen van hem zelf³⁶, gebruikt 10 morgen land genaamd den Omloop onder Sterkenborg van de weduwe van Johan van Hardenbroek 1697³⁷, overleden Werkhoven ?? febr. 1726, *scheiding en deling van zijn versterf t.w.v. 2329 gulden 17 stuivers gulden 10 juni 1727*³⁸, tr. (naar schatting) ca. 1675 **Maria Fredericksdr van Voorst**, overleden ná 13 okt. 1731 als zij 8 morgen land pacht onder Werkhoven³⁹, *scheiding van haar nalatenschap 6 sept. 1738*⁴⁰, dr. van Frederik van Voorst en Gijsbertje Jansdr.⁴¹

Kinderen:

1. **Gijsbert Anthonis Vernolj**, geb. (naar schatting) ca. 1675, boer in de Osseweerd te Cothen, schepen ald. 1715⁴², 1721, 1727⁴³, pacht huis, hofstede, bergen en schuur met 40 morgen strekkende uit de Krommerijn tot aan de Trechtweg en 8 morgen onder Hardenbroek voor 540 gulden per jaar 1716⁴⁴, 24 morgen onder Cothen aan den oostzijde van de Rijn vanouds genaamd Blommerweerd voor 228 gulden per jaar⁴⁵ en 10 morgen weiland onder Nederlangbroek om 130 gulden⁴⁶, pacht 2 morgen bouwland te Cothen van het Domkapittel 1719⁴⁷, koopt voor 670 gulden 10 morgen land genaamd De Melkweg in de 30 hoeven van Neerlangbroek leenroerig aan de Domproost⁴⁸, *overleden Cothen 6 mei 1733, tr. 1^e (trouwbelofte 27 mei 1713)*⁴⁹ **Cornelia Adriaensdr Haesberg**, *overleden vóór 15 apr. 1714*, dr. van Arien Claes van Haesberg en Maria van Broekbergen⁵⁰, *otr. 2de Houten 15 apr. 1714 (huw. voorw. 5 juli 1715 nots. J.A. Becker)* **Dirkje Gerrits van Roijen**, meerderjarige jongedochter wonende in t Waal op Rietveld, *overleden Cothen 7 okt. 1753, scheiding boe-*

Boerderij Kattveld op het Katwijkerveld te Werkhoven (Foto A.A.B. van Bommel, mei 2003)

del t.w.v. 2000 gulden netto 1754⁵¹, dr. van Gerrit Stevens van Roijen⁵².

Kinderen:

- a. Jannigje Vernoy, *ged. (r.k.) Werkhoven 15 okt. 1716*, tr. Werkhoven (r.k.) 2 febr. 1756 Hendrik de Wit.
- b. Anthonij Vernoy, *ged. (r.k.) Werkhoven 10 nov. 1717*, overleden vóór 1754.
- c. Cornelia Vernoy, *ged. (r.k.) Werkhoven 26 okt. 1718*, overleden vóór 1754.
- d. Anthonius Vernoy, *ged. (r.k.) Cothen 18 aug. 1720*.
- e. Jacomina Vernoy, *ged. (r.k.) Werkhoven 26 maart 1722*.
- f. Gerrit Vernoy, *ged. (r.k.) Wijk bij Duurstede 7 jan. 1724*.

2. **Frederik Vernoy**, boer te Werkhoven, schepen ald. 1731⁵³, compareerde ter vergadering van de geërfden van Werkhoven in het kleine kapittelhuis van de Dom te Utrecht in 1730, 1735, 1737, 1741⁵⁴, armmeester van de roomse armen ald. 1748⁵⁵, pacht in 1726 van zijn schoonmoeder een hofstede met huis bergen en schuur en 59,5 morgen land onder Werkhoven met bijbehorende visrechten voor 450 gulden per jaar⁵⁶, erft in 1744 (tegen inbreng van 6785 gulden) van zijn schoonmoeder vijf zevende portie in een hofstede, huijsinge, twee bergen, schuuren, bakhuijs, duijfhuys, varkenskot, brouwerije, brouwketel, koelvaten met 59 morgen (deels leenroerig) land en visrechten gelegen op Cortwijkervelt te Werkhoven⁵⁷, testeert 18 dec. 1728 met lijftocht op langstlevende⁵⁸, overleden ná 1741, tr. *Werkhoven (r.k.) 22 nov. 1718* **Johanna de Ridder**, testeert 18 dec. 1728, dr. van *Anthonis Ariesz de Ridder en Cunera de With*⁵⁹.

Kinderen:

- a. Anthonie Vernoy de oudste, *ged. Werkhoven (r.k.) 15 aug. 1719*, overleden 22 aug. 1792, tr. (huw. voorw. 11 apr. 1748)⁶⁰ *Werkhoven (r.k.) 30 apr. 1748* Teuntje Cornelisdr van Roijen, *ged. Werkhoven 1 jan. 1719*, dr. van *Cornelis Teunisz van Roijen en Cornelia van Slagmaat*.
- b. Maria Vernoy, *ged. Werkhoven (r.k.) 26 febr. 1722*.
- c. Anthonie Vernoy de jongste, *ged. Werkhoven (r.k.) 24 apr. 1723*, eigenaar van een graf op het koor (2de rij) in de geref. kerk

van Werkhoven 1757, tr. (huw/ voorw. 15 nov. 1755)⁶¹ Bunnik (r.k.) 17 nov. 1755 Willemijntje van Zijll, dr. van Claes Peters van Zijll en Geertruid de Cruijff⁶².

- d. Wilhelmina Vernoy, *ged. Werkhoven (r.k.) 18 febr. 1729*.
- e. Sebastianus Vernoy, *ged. Werkhoven (r.k.) 2 mei 1730*.

3. **Cornelis Vernoy**, compareerde ter vergadering van de geërfden van Werkhoven in het kleine kapittelhuis van de Dom te Utrecht (voor zijn moeder) in 1730, 1732, 1735, 1737, 1741⁶³, koopt in 1731 voor 1200 gulden de hofstede Nieuwendaal met 4 hoeven land (64 morgen) onder Werkhoven leenroerig aan de Staten van Holland⁶⁴, leenman van Sterkenburg wegens 6 morgen land genaamd Clijnmaat onder Doorn⁶⁵, pacht in 1748 van broers en zwager hofstede met bergen en schuren met 22 morgen land genaamd Cattevelt en 8 morgen bouwland genaamd de Suermaat tevoren gebruikt door Dirkje van Roijen⁶⁶, *overleden Werkhoven 20 sept. 1758*, scheiding nalatenschap 1 mei 1764⁶⁷, tr. 1^e Bunnik (r.k.) 24 mei 1735 **Maria van der Lee**, dr. van *Cornelis van der Lee en Maria van Rijn*, tr. 2^e *Werkhoven (r.k.) 21 juli 1745* **Geertruij Koot**, verpacht in 1763 haar hofstede, huijsinge, bergen en schuur met 48 morgen land te Werkhoven aan Anthonij Koot⁶⁸, testeert 10 maart 1776⁶⁹, dr. van *Anthonij Hendriksz Koot en Gijsbertje Jans Vereem*⁷⁰.

Kinderen uit het eerste huwelijk:

- a. Anthonie Vernoy, geb. ca. 1736, na dode van zijn vader door de Staten van Holland en West Friesland in 1759 beleend met de hofstede Nieuwendaal met 11 morgen land te Werkhoven⁷¹, eigenaar van de helft van een hofstede met 32 morgen land op Cattevelt onder Werkhoven⁷², pacht van zijn neven en nichten Vernoy 23 morgen land gelegen op Cattevelt onder Werkhoven waarvan een hofstede, berg, schuur en duijfhuys en 11 morgen genaamd Blankenpoel thinsgoed is van Domijnen alsmede nog 8 morgen bouwland op Heerwijk genaamd de Suermaat welke goederen in 1766 door hen voor 2600 gulden worden verkocht aan Hendrick Carel van Nassau heer van Beverweerd⁷³, eige-

naar van grafnr 40 (5de rij) in de geref. kerk van Werkhoven 1757, *overleden Werkhoven 18 maart 1790*, tr. (huw. voorw. 2 aug. 1760⁷⁴) *Werkhoven (r.k.) 4 aug. 1760* Cornelia van Oostrum, *dr. van Steven van Oostrum en Maria van Rijn*.

- b. Petronella Vernooij, *geb. 12 febr. 1738*, woont in 1764 te Odijk.

4. **Adriana Vernooij**, *overleden vóór 1727*, tr. *Werkhoven (r.k.) mei 1721* Cornelis Willems van Dijk (merk: CWVD), zij laten r.k. dopen te Werkhoven, overleden ná 1753⁷⁵.

5. **Jan Anthonisz Vernooij**, *ged. (r.k.) Wijk bij Duurstede 19 okt 1687*, tr. Wijk bij Duurstede (gerecht 29 okt. 1732) (r.k.) 16 nov. 1732 Emerentia van Eijndhoven, weduwe van Dirck Simonsz van Lunschen.

6. **Willem Anthonis Vernooij**, *ged. (r.k.) Wijk bij Duurstede 12 juli 1691*, kennelijk jong overleden.

7. **Gerrit Vernooij**, woont te Werkhoven, schepen ald. 1735, 1737⁷⁶ lidmaat op belijdenis 21 dec. 1729 geref. gem. ald., diaken ald. 1736, 1740, 1741, administrerend diaken ald. 1737⁷⁷, kerkmeester 1738⁷⁸, testeert op langstlevende 14 maart 1739⁷⁹, overleden Werkhoven 3 apr. 1741⁸⁰, tr. **Willemijntje Cooltjes**, winkelierster te Werkhoven, lidmaat geref. gem. Werkhoven 1722, testeert 14 maart 1739, ontvangt uit de nalatenschap van haar ouders een huis op het Zand en een huis op de Brink te Werkhoven daar zij in woont⁸¹, verhuurt in 1760 aan Anthonij Cornelisse Vernooij een hofstede met landerijen te Werkhoven⁸², legateert haar huis met de winkelwaren op de hoek van de Brink aan haar zoon Ruthgerus⁸³, benoemd haar zoon Rhtugerus Vernooij tot executeur over haar nalatenschap 1761⁸⁴, dr. van Ruth Cooltjes en Annigje de Bruijn⁸⁵.

Kinderen:

- a. Ruth Vernoy, *ged. Werkhoven (geref.) 23 dec. 1725*.
- b. Anthonij Vernoy, *ged. Werkhoven (geref.) 22 dec. 1726*, *geb. ca. 1732*, pacht van Bart van der Pauw twee zesde parten in de door hem bewoonde hofstede met landerijen onder Werkhoven om 50 gulden per jaar⁸⁶, otr. (onvoltooide huw. voorw. ca. 26 maart 1751)⁸⁷ Elisabeth Paling, dr. van Weijntje Plomp.

- c. Rhtugerus Vernooij, *ged. Werkhoven (geref.) 12 dec. 1728*, lidmaat op belijdenis 18 dec. 1748 geref. gem. ald., diaken ald. 1750, 1752, 1753, 1755, 1758, 1759, 1760, 1761, 1762, administrerend diaken ald. 1752, 1756⁸⁸, overleden Utrecht 23 juli 1763⁸⁹, begraven 26 juli 1763⁹⁰.
- d. Anna Maria Vernoy, *ged. Werkhoven (geref.) 30 juli 1730*, lidmaat op belijdenis ald. 6 okt. 1750, tr. (huw. voorw. 28 nov. 1750)⁹¹, Werkhoven (geref.) 20 dec. 1750 Bart van der Pauw, als lidmaat uit De Meern ingekomen te Werkhoven 1764, zn. van Willem van der Pauw.

*Mr. C. van Schaik is advocaat en doet sinds 1969 breed opgezet archiefonderzoek met betrekking tot het Kromme-Rijngebied.

Noten:

- 1a. Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH), Dorpsgerechten (Sterkenburg), nr. 1935, zie ook folio 11 en 31.
- 1b. De heer C.A. van Burik te Utrecht wees mij op een akte uit het dorpsgerecht van Vleuten (Het Utrechts Archief (HUA), inv. 49, nr. 2051) waarbij in 1617 een Jan Cornelisz Vernooij, Meerten Cornelis Vernooij en Beert Jansz gehuwd met Gerrichgen Cornelisdr Vernooij als mede erfgenamen van Cornelis Jansz Vernooij en Neeltgen Jansdr van Rhijn, hun vader en moeder, verklaarden dat Claes Dircksz gehuwd met Jannichgen Cornelis Vernooij, mede-erfgenamen, bij scheiding is toegefallen 4 morgen 4 hond en 80 roeden land in het gerecht van Vleuten. Het is niet duidelijk of de hier genoemde Jan Cornelis Vernooij identiek is met generatie I.
2. HUA, inv. 4-3, N.H. gem. Werkhoven, nr. 104.
3. HUA, N.H. gem. Werkhoven, nr. 104.
4. HUA, Notariële Archieven (NA), U66a2, fol. 223.
5. HUA, inv. 233, Staten van Utrecht, nr. 264-50, d.d. 7 februari 1645, zie ook 14 maart 1645.
6. HUA inv. 233, nr. 264-50, d.d. 6 mei 1645.
7. HUA, N.H. gem. Werkhoven, nr. 126.
- 7a. HUA, inv. 414, Leenregister Sterkenburg, nr. 7, fol. 156 d.d. 26 juni 1675, zie ook zijn erven d.d. 18 september 1697.
8. HUA, NA, U81a1.
9. HUA, Stadsarchief Utrecht II, nr. 175, d.d. 11 februari 1654 en 16 april 1658.
10. Streekarchivariaat Rijnstreek, Lekdijkbovendams, nr. 774.
11. HUA, NA, U66a2, fol. 203, zie ook SAKRUH, Dorpsgerechten (Sterkenburg), nr. 1935, fol. 42.
12. Streekarchivariaat Rijnstreek, Lekdijkbovendams, nr. 774, waarvoor hem op 28 november 1678 in persoon

- een exploit wordt uitgereikt wegens achterstallige Lekdijkgelden.
13. HUA, NA, U111a1 (hun erven gaven op 26 maart 1687 voorts opdracht tot de verkoop van 6 morgen onder Brakel en 3 morgen en 4 hond land onder Poederloijen; vgl. HUA, NA, U97a4).
  14. HUA, NA, U123a4.
  15. HUA, NA, U111a2.
  16. HUA, NA, U119a2.
  - 17a. HUA, NA, U123a4.
  - 17b. HUA, Notaris Gijsbertus van Vianen 2 oktober 1725 (accoord). De akte en het jaar van de akte konden niet worden geverifieerd. Mededeling wijlen de heer A.Th. Pastoors.
  18. SAKRUH, Dorpsgerechten (Sterkenburg), nr. 1935, fol. 57 en 65 verso en Streekarchivariaat Rijnstreek, Lekdijkbovendams, nr. 1594.
  19. Streekarchivariaat Rijnstreek, Lekdijkbovendams, nr. 1594.
  20. SAKRUH, Dorpsgerechten (Sterkenburg), nr. 1935, fol. 74, verso d.d. 20 oktober 1712.
  21. SAKRUH, Dorpsgerechten (Sterkenburg), nr. 1935, fol. 97.
  22. Streekarchivariaat Rijnstreek, Lekdijkbovendams, nr. 1594.
  23. HUA, NA, U137a11, d.d. 23 maart 1723.
  24. Streekarchivariaat Rijnstreek, Lekdijkbovendams, nr. 1594.
  25. HUA, NA, U166a4, d.d. 5 november 1727; U166a11, d.d. 13 maart 1734 en U166a19, d.d. 20 januari 1742.
  26. Streekarchivariaat Rijnstreek, Lekdijkbovendams, nr. 1594.
  27. HUA, NA, U166a5, d.d. 9 november 1728.
  28. HUA, NA, U164a1.
  29. HUA, NA, U113a3.
  30. HUA, NA, U152a1, d.d. 6 februari 1712.
  31. Streekarchivariaat Rijnstreek, Lekdijkbovendams, nr. 1615.
  32. HUA, NA, U119a2, d.d. 27 december 1698.
  33. HUA, NA, U119a2, d.d. 29 februari 1702.
  34. HUA, NA, U119a3, d.d. 22 december 1705.
  35. HUA, inv. 216, Dom, nr. 3968.
  36. Streekarchivariaat Rijnstreek, Lekdijkbovendams, nrs. 776/777/778, zijn (inwonende?) neef Arien de Roij krijgt op 1 juli 1686 het exploit uitgereikt tot voldoening van achterstallige lekdijkgelden, idem in 1702 als het exploit aan de meid wordt uitgereikt, idem in 1705 als het exploit aan zijn vrouw wordt uitgereikt.
  37. HUA, NA, U120a1, d.d. 20 oktober 1697 en U134a1, d.d. 3 mei 1700.
  38. HUA, NA, U192a1, d.d. 6 september 1738, met vermelding van zijn overlijden in februari 1726, dus niet op 2 juni 1726.
  39. HUA, NA, U162a12.
  40. HUA, NA, U192a1.
  41. HUA, NA, U95a4, d.d. 25 februari 1713.
  42. HUA, NA, U100a23, d.d. 5 juli 1715.
  43. Streekarchivariaat Rijnstreek, Lekdijkbovendams, nr. 1518.
  44. HUA, NA, U100a24, d.d. 18 juli 1716.
  45. HUA, NA, U138a5, d.d. 2 nov 1717.
  46. HUA, NA, U144a4, d.d. 27 juni 1716 en U169a2, d.d. 6 juni 1726.
  47. HUA, NA, U144a6, d.d. 2 september 1719.
  48. HUA, NA, U169a4, d.d. 3 november 1731, overleden Cothen 6 mei 1733.
  49. HUA, NA, U100a21.
  50. HUA, NA, U100a23, d.d. 23 februari 1715.
  51. HUA, NA, U201a5, met boedelinventaris 8 mei 1754.
  52. HUA, NA, U184a1, d.d. 29 november 1727.
  53. Streekarchivariaat Rijnstreek, Lekdijkbovendams, nr. 1615.
  54. HUA, Dom, nr. 3968.
  55. HUA, NA, U192a1, d.d. 14 februari 1748.
  56. HUA, NA, U175a2, d.d. 4 mei 1726 en U192a1, d.d. 12 augustus 1739.
  57. HUA, NA, U182a4, d.d. 13 juni 1744.
  58. HUA, NA, U184a1.
  59. HUA, NA, U144a6, d.d. 21 oktober 1719.
  60. HUA, NA, U166a25.
  61. HUA, NA, U201a6.
  62. HUA, NA, U153a9, d.d. 7 juni 1764.
  63. HUA, Dom, nr. 3968.
  64. HUA, NA, U166a8, d.d. 18 september 1731 en 6 november 1731.
  65. HUA, NA, U166a9, d.d. 9 februari 1732.
  66. HUA, NA, U184a14, d.d. 21 september 1748.
  67. SAKRUH, NA I, nr. 2561, d.d. 1 mei 1764.
  68. HUA, NA, U211a2, d.d. 9 april 1763.
  69. HUA, NA, U211a4.
  70. HUA, NA, U188a20, d.d. 3 juni 1758.
  71. HUA, NA, U201a8, procuratie d.d. 7 april 1759.
  72. HUA, NA, U188a24, d.d. 28 april 1765.
  73. HUA, NA, U184a27, d.d. 23 augustus 1766.
  74. HUA, NA, U201a8.
  75. HUA, NA, U166a30, d.d. 10 februari 1753.
  76. Streekarchivariaat Rijnstreek, Lekdijkbovendams, nr. 1615.
  77. HUA, N.H. gem. Werkhoven, nr. 57.
  78. HUA, N.H. gem. Werkhoven, nr. 1.
  79. HUA, NA, U192a1.
  80. HUA, N.H. gem. Werkhoven, nr. 1.
  81. HUA, NA, U193a1.
  82. SAKRUH, NA I, nr. 2561, d.d. 20 augustus 1760, vgl. ook HUA, NA, U184a14, d.d. 21 september 1748.
  83. HUA, NA, U183a1, d.d. 28 juni 1754.
  84. SAKRUH, NA I, nr. 2561.
  85. HUA, NA, U192a1, d.d. 9 mei 1738.
  86. SAKRUH, NA I, nr. 2561, d.d. 22 mei 1766.
  87. HUA, NA, U205a6.
  88. HUA, N.H. gem. Werkhoven, nr. 57.
  89. HUA, NA, U205a18, d.d. 20 oktober 1763.
  90. HUA, N.H. gem. Werkhoven, nr. 57.
  91. HUA, NA, U204a3. Huwelijksgetuige is Luit van der Pauw, notaris te Utrecht.

Een 15de-eeuws handschrift over de Agneskerk te Cothen

Ad van Bommel*

Classes

Het is 21 juni 1659 en de predikanten van de hervormde gemeenten in zuidoost-Utrecht zijn bij elkaar gekomen in Wijk bij Duurstede voor hun driemaandelijks vergadering van de Classes Rhenen-Wijk. De vergadering duurt meestal twee dagen. De classes is opgericht eind 1619, vlak na de synode van Dordrecht waarop een andere kerkorde in ons land is vastgesteld. Een belangrijk agendapunt vandaag is de voordracht aan de Staten van Utrecht voor een nieuwe koster, tevens schoolmeester, van Cothen. Er blijken twee kandidaten te zijn, Michiel Berendsen [Scholman] en Jacob Hendricksen Munx. Michiel wordt namens de gemeente voorgedragen door Godefridus Dellius, dominee te Cothen van 1641-1680. Hij is de schoonzoon van de overleden koster, Peter Willemsen. Jacob wordt voorgedragen door Cajus Bartrant Brockdorff, heer van Doorn etc., in zijn hoedanigheid als vader van Cajus Laurentius Brockdorff, domproost te Utrecht.

De domproost is een belangrijk man want hij is ambachtsheer van onder meer Cothen. Dominee Dellius weet dit en hij heeft zwaar geschut meegebracht. De classes krijgt van hem een authentieke copie van een oude akte over 'het recht der Gemeynte [van Cothen] in het [zelf] beroepen van een coster'! Dat stuk dateert van 20 juli 1446 en het recht is verleend door de toenmalige domproost, Gijsbert van Brederode. De classes is overtuigd en

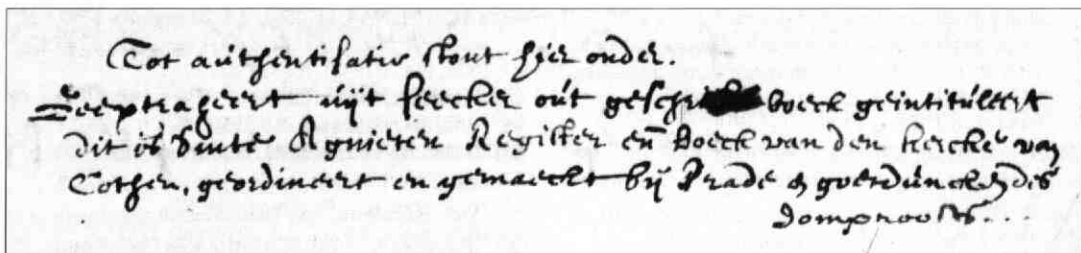
draagt Michiel Berendsen voor die kort daarna ook officieel wordt benoemd.

De notulen van de classes zijn uitgebreid, - in mijn ogen - soms hilarisch, én nauwgezet. Vermeld wordt dan ook dat in de copie van dominee Dellius staat wat de bron ervan is. Die bron is een boek dat is getiteld: 'Dit is Sinte Agnieten Register ende boeck van den kercke van Cothen'. Het recht staat op folio 11 en op folio 23verso.¹

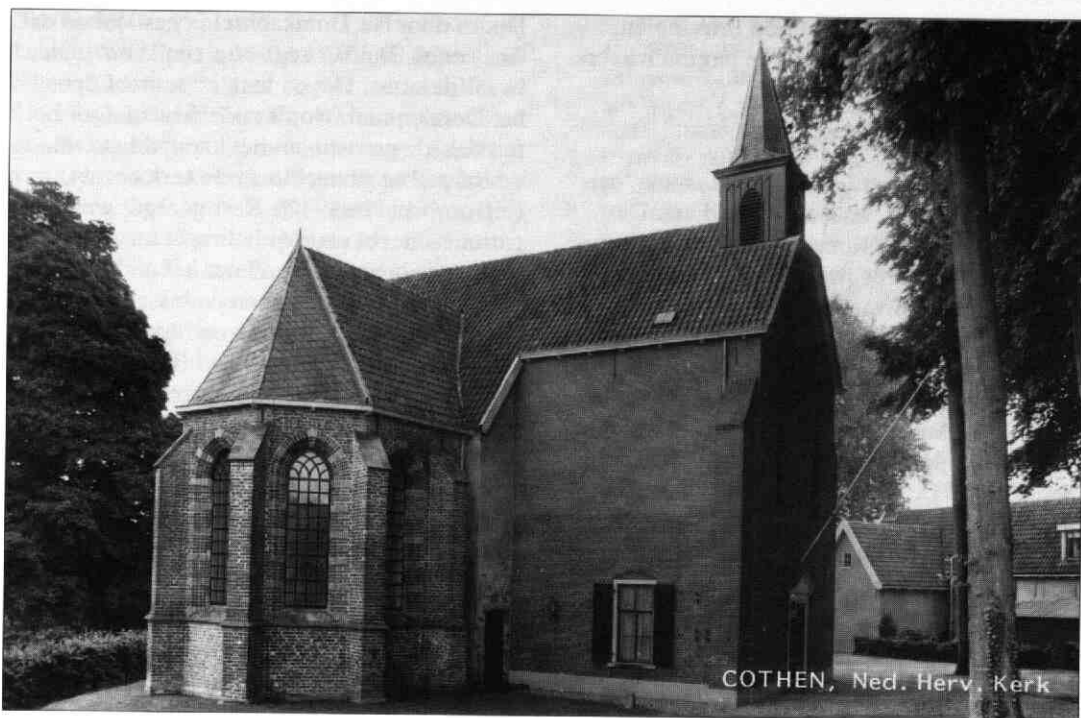
Zoeken met een lampje

Toen ik die titel op me liet inwerken, ging er een lampje branden. Ik ken een verwijzing naar een oud kerkelijk boek te Cothen. Wat is het geval? Dekker schrijft in zijn boek over het Kromme-Rijng gebied (1983): "De kerk van Nederlangbroek zal als dochterkerk van Doorn nog wel gedurende de 12de eeuw gesticht zijn en dat betekent dat ook de kerk van Cothen [aan de Brink] op zijn laatst uit die eeuw dateert. Al wordt deze parochie pas omstreeks 1325 voor het eerst in de bronnen vermeld en duidt het patrocinium van S. Agnes niet op een bijzondere oude kerk ...". In een voetnoot verwijst hij voor de naam van de patroonheilige naar een door Voets gememoreerd vijftiende-eeuws handschrift van Daniël van Nieuwaal.² (Overigens is mij een eerdere vermelding van de parochie bekend en wel uit 1302³.)

Voets was ooit kapelaan te Cothen en heeft in 1949 een uitgebreid artikel gepubliceerd over katholiek Cothen⁴. In zijn artikel noemt hij het

Deel van de notulen van de Classes waarin wordt gerefereerd aan het 'Sinte Agnieten Register ende boeck van den kercke van Cothen' (HUA: NH Classes Rhenen-Wijk, 3, p. 84, 21-6-1659)

NH-kerk Cothen (Ansichtkaart, circa 1987. Collectie auteur)

handschrift van Van Nieuwaal dat volgens hem in het huisarchief van kasteel Rijnestein aldaar, aanwezig zou moeten zijn. Hij baseert zich op een boekje van de Schalkwijkse pastoor Hofman over Rijnestein⁵. Hofman heeft dit boekje in eigen beheer uitgegeven in 1904. Het is bijzonder zeldzaam.

Hofman maakt op zijn beurt gebruik van een publicatie van de hoogleraar A. Matthaei (of Matthaeus) getiteld *Fundationes et Fata eccles.* Nadere bibliografische gegevens ontbreken. Hofman zegt dat daarin wordt gemeld dat Daniel van Nieuwaal een handschrift heeft gemaakt en dat "op zijnen heem [Rijnestein] zorgvuldig heeft bewaard". Dit handschrift is daar - volgens Hofman - nog door de genoemde hoogleraar gevonden en het bevat informatie over de kerk - ik citeer - "des H. Jonckvrouwen St. Agnieten" in Cothen.

Zoeken via internet in allerlei bibliotheekbestanden leert dat Hofman de volgende publicatie moet hebben gebruikt: *Fundationes et fata ecclesiarum, quae et Ultratjecti, et in ejusdem subirbiis, et passim alibi in dioecesi, libri duo...* Deze publicatie is in 1703 te Leiden gedrukt bij Sebastiani Schouten. Gelukkig

blijkt het aanwezig te zijn in de uitgebreide bibliotheek van Het Utrechts Archief. De pagina's 551-558 gaan over de *ecclesiae Cottenae* en zijn deels in het Latijn, deels in het Nederlands. Geciteerd wordt onder meer uit - inderdaad - het handschrift van David van Nieuwaal. Vooral de herbouw en verfraaiing van de kerk in periode 1460-1465 komt aan bod. We kunnen er bijvoorbeeld uit afleiden dat er in 1463 elf boeken in de kerk waren. Tot mijn grote verrassing krijgt ook de bovengenoemde in de notulen van de classes gememooreerde acte van 20 juli 1446, aandacht! Sprake is van de 'H. Jonckvrouwen St. Agniete' kerk van Cothen.

Hofman is niet de enige die de pagina's over Cothen in de publicatie van Matthaeus heeft gezien. In 1719 verschijnt een driedelig boek van de hand van H.V.R (H. van Rijn) over de geschiedenis van het bisdom Utrecht. Van Rijn wijt in het tweede deel een aantal pagina's aan Cothen. Uit de tekst, hij noemt het handschrift van Van Nieuwaal, is op te maken dat hij de publicatie van Matthaeus moet hebben gebruikt. Dit geldt ook voor het zesdelige werk van Van Mieris (1725-1726) over de kerkelijke

historie der Zeven Verenigde Provinciën. Het tweede deel bevat enkele pagina's over Cothen.⁶

St.-Agnes

Agnes komt van het Griekse *hagnos* wat 'heilig, zonder schuld, rein, kuis' betekent. De heilige Agnes, een Romeinse maagd en martelares uit de derde eeuw, is één van de meest bekende heiligen van de westerse christelijke kerk. De vele Agnieten/Agnes-kloosters en kerken in ons land wijzen daarop. Zo was er een Agnietenklooster in Utrecht, een Agnes-klooster in Amersfoort en in Rhenen. Zij is waarschijnlijk rond het jaar 305 gedood op de brandstapel. De heilige Agnes is de patroonheilige van hoveniers, jonge meisjes, verliefden en verloofden. Ze wordt dikwijls afgebeeld met een lam ('het lam gods' = Christus).⁷

Zoals aangegeven, is Dekker van mening dat het patrocinium van St.-Agnes niet op een bijzonder oude kerk duidt. Ik wijs er echter op dat de Utrechtse kerk een hele oude band met Agnes heeft. Immers bisschop Balderik heeft in het jaar 964 vanuit Frankrijk relieken van St.-Agnes laten overbrengen naar de Domkerk te Utrecht. Op een kalender uit circa 1150 met (achttien) heiligen waarvan de feestdag in Utrecht werd gevierd, staat ook de heilige Agnes (21 januari). Overigens komt haar naam niet voor in een Utrechtse litanie - met twaalf heiligen - van omstreeks het jaar 1000.⁸

Het gebied van Cothen behoorde vanouds tot de (uitgebreide) bezittingen van de Utrechtse kerk. Rond 1040 is een deel van die bezittingen verdeeld tussen het kapittel van Oudmunster en het Domkapittel (gelieerd aan de Domkerk). Aan het Domkapittel kwamen onder meer bezittingen te Doorn (met een al in de negende eeuw genoemde kerk), Cothen en Amerongen. Rond 1200 vond binnen het kapittel een verdere verdeling plaats. Als gevolg daarvan kwamen genoemde bezittingen aan het hoofd van het Domkapittel, de proost⁹. Dit is ook de achtergrond van het feit dat de dwars door Langbroek lopende aloude weg Doorn-Cothen op een gegeven moment de Domproostenweg werd genoemd¹⁰. Deze weg dateert van vòòr de ontginning van Langbroek (tussen circa 1125 en 1150).

Aannemelijk is dat de kerk van Cothen, vanuit

Doorn door het Domkapittel is gesticht en dat dan - zoals Dekker zegt - op zijn laatst in de twaalfde eeuw. Dat de kerk is gesticht door het Domkapittel, wordt onderbouwd door het feit dat (de proost van) het kapittel het collatie- of patronaatsrecht van de kerk bezat (bijvoorbeeld in 1342). Kort gezegd, was het patronaatsrecht eertijds het recht om zelf een pastoor te benoemen en later het recht om een pastoor ter benoeming aan de bisschop voor te dragen. Dit recht kwam in de regel degene toe die een kerk in eigendom had (bijvoorbeeld door stichting) of had gekregen (bijvoorbeeld door schenking). Dat het Domkapittel bij de stichting van de Cothense dochterkerk een bekende heilige uit de eigen Domkerk tot patroon-, tot beschermheilige ervan heeft gekozen, is mijns inziens dan ook goed voorstelbaar.¹¹

Broederschap

In de kerk in Cothen werd niet alleen een bijzondere plaats toegekend aan de heilige Agnes maar ook aan Onze Lieve Vrouwe (OLV) en aan de heilige Severijn (leefde in de vijfde eeuw). We weten dit omdat in 1544 sprake is van de broederschap van OLV en St.-Severijn. Dit is overigens de enige mij bekende vermelding van deze broederschap. Wel wordt in 1474-1475 genoemd de OLV-kapel aldaar. Volgens De Graaff, die een artikel over broederschappen in Utrecht heeft geschreven, was een broederschap een organisatie van religieuze leken. De meeste zijn gesticht in de late middeleeuwen. Het zijn organisaties waarin leken, ik citeer De Graaff, "uiting konden geven aan vormen van vroomheid, die hun zieleheil moesten garanderen". De broederschap had in de kerk een eigen kapel met een altaar. Bijna alle broederschappen zijn in 1580, toen de katholieke godsdienst werd verboden, opgeheven. In Houten echter bestaat nog steeds een broederschap die weliswaar geen leden meer heeft maar wel bezittingen. Volgens De Graaff had bijna elke parochie één of meer broederschappen. In zijn inventarisatie ontbreekt overigens de Cothense broederschap. Die broederschap telde in 1544 minimaal 24, met naam genoemde leden waaronder de smid Cornelis Dircksz. en de timmerman Dirck Gerritsz.¹²

Tot besluit

Daniël van Nieuwaal is in 1440 met Rijnestein beleend en wordt aldaar nog genoemd in 1481¹³. Omdat hij bisschop David van Bourgondeï aanhing, is hij met zijn vrouw Sibilla van Dymondt en hun kinderen in 1456 uit de stad Utrecht verdreven. (De residentie van de bisschop was toen al verplaatst van Utrecht naar Wijk bij Duurstede.) Het gezin is vervolgens op Rijnestein gaan wonen. Twee jaar later worden zowel Rijnestein als de kerk zwaar beschadigd 'door die van Utrecht'. Matthaeus verhaalt daar in een ander boek bloemrijk over¹⁴. Van Nieuwaal was zeer begaan met de Cothense kerk wat ook wel blijkt uit zijn handschrift over die kerk. Waarschijnlijk heeft hij dit in de periode 1460-1465 opgesteld. Het handschrift was in ieder geval in 1659 nog in de kerk danwel op Rijnestein aanwezig omdat dominee Dellijs het noemt. Rond 1700 moet dit ook nog zo zijn geweest omdat dan Matthaeus eruit verhaalt. Tweehonderd jaar later is het daar in ieder geval niet meer. Hofman die rond 1900 uitgebreid van het huisarchief gebruik heeft gemaakt, zal het niet meer hebben aangetroffen daar hij expliciet verwijst naar de publicatie van Matthaeus. Vanuit twee verschillende kanten weten we nu zeker dat de kerk aan de Cothense Brink ooit was gewijd aan de Heilige Agnes. Merkwaardig is wel dat het handschrift van Van Nieuwaal daarvan uiteindelijk de enige mij bekende bron is.

*Dr. A.A.B. van Bommel is sociaal geograaf, woonachtig in Wijk bij Duurstede en werkzaam in Den Haag als senior adviseur bij de Vereniging van Hogescholen, de HBO-raad. Zijn historisch onderzoek richt zich vooral op het Kromme-Rijngebied en op Cothen.

Noten

1. Voor notulen classes zie Het Utrechts Archief (HUA), NH Classes Rhenen-Wijk, 3, p. 84. Van de classes-notulen uit de zeventiende eeuw is een transcriptie beschikbaar via HUA, Copieën en transcripties, 1081-1085; Michiel Berendsen wordt vanaf 31-8-1675 doorgaans aangeduid als Michiel Berendsen Scholman (NH Classes Rhenen-Wijk, 3, p. 693 ev.); Godefridus Dellijs wordt in 1641 benoemd tot predikant te Cothen (NH Classes Rhenen-Wijk, 2, p. 173, p. 178, p. 181). In 1677 wordt zijn zoon Johannes tot adjunct-

- predikant aldaar benoemd (NH Classes Rhenen-Wijk, 4, p. 93) maar tot in 1683 is sprake van zowel dominee Dellijs senior als junior te Cothen (NH Classes Rhenen-Wijk, 4, p. 268). Officiële publicaties noemen echter 1680 als het jaar dat Johannes predikant wordt.
2. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*. Zutphen, 1983, p. 313.
3. 30-5-1302: HUA, DOM, 1806.
4. B. Voets, Katholiek Cothen in de branding der eeuwen. In: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, deel 68, 1949, pp. 169-220, specifiek pp. 177-179.
5. J.H. Hofman, *Het kasteel Rijnestein*. Z.p., z.j. [1904], pp. 15-16. Het manuscript bevindt zich in HUA, Collectie Rijsenburg, 1316.
6. H. V[an]. R[ijn], *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche bisdom*. Leiden, 1719, deel 2, pp. 95-97; F. van Mieris, *Kerkelijke historie en outheden der Zeven Vereenigde Provincien etc.* Leiden, 1725-1726, deel 2, pp. 208-209.
7. Gebruik is gemaakt van informatie verkregen via <http://www.katholieknederland.nl/service> (20 november 2002).
8. K. van Vliet, *In kringen van kanunniken - munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227*. Zutphen, 2002, p. 157 en p. 173 resp. p. 441.
9. Zie met name noot 2, pp. 37-38.
10. Bijvoorbeeld op 19-3-1621 (HUA: DOM, 3882 resp. Lynden van Lunenburg, 231).
11. 1342: Dekker, 1983, p. 314; R.R. Post, *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw*. Utrecht, 1928, pp. 138-139; H.J. Kok, *Enige patrocina in het middeleeuwse bisdom Utrecht*. Assen, 1958, p. 19; In een geschil over het collatie-recht van de vicaris van de DOM over de pastorie te Epe in juni 1544 wordt Cothen, naast Doorn en Langbroek, zijdelings genoemd. In: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, deel 46, 1921, p. 119.
12. 5-12-1544: HUA, Hof van Utrecht, 196-47 (Dekker, 1983, p. 551 geeft abusievelijk 5-12-1534); 1474-1475: H.L.Ph. Leeuwenberg, *Indices op de rekeningen van de officiaal van de aartsdiaken van de Dom (Gooiland en Betuwe), 1405-1609*. Utrecht, 1995, p. 58; L.P.W. de Graaff, *De broederschappen op het plateland in de provincie Utrecht op het eind van de middeleeuwen*. Een inventarisatie. In: E.S.C. Erkelens-Buttinger et al (red.), *De Kerk en de Nederlanden - archieven, instellingen, samenleving*. Hilversum, 1997, pp. 233-244.
13. Zie noot 5.
14. A. Matthaeus, *Veteris analecta seu Vetera monumenta haectenus nondum visa*. Leiden, 1698-1710 resp. Den Haag, 1738, deel I, pp. 519-529; E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen tot de geschiedenis der Utrechtse Ridderhofsteden en Heerlijkheden*. Den Haag, deel 2, 1912, pp. 92-93.

Jaarverslagen van de Historische Kring over 2002

In maart 2003 is aan alle leden een uitgebreid jaarverslag toegezonden als bijlage bij de uitnodiging voor de Algemene Ledenvergadering. Dit zal voortaan elk jaar zo gebeuren en daarom verschijnt voortaan in het tijdschrift een ingekorte versie van het verslag van het bestuur.

1. Verslag van het bestuur

Tijdens de jaarvergadering, op 10 april in Wijk bij Duurstede, nam Peter de Wit afscheid als voorzitter. Hij gaf de hamer door aan Otto Wtewaall, die daarmee de zesde voorzitter van de vereniging is geworden. Het bestuur bestond, na deze wisseling, verder uit: Joop van Herwijnen (vice-voorzitter, Herman Steenman (ledenadministratie), Wim Donselaar (penningmeester), Hans van Aken (secretaris), Bert van der Houwen en Ben Schippers.

Het ledenbestand steeg in 2002 van 446 naar 460 leden. De spreiding van onze leden over de drie gemeenten in het Kromme-Rijngebied was als volgt, met tussen haakjes de aantallen aan het eind van 2001: Houten 160 (154), Bunnik 118 (116) en Wijk bij Duurstede 90 (83).

Activiteiten in 2002.

A. Lezingen en excursies.

- Donderdag 30 januari in De Engel te Houten. 'Utrecht aan de Rijn'. Ontstaan en ontwikkeling van Utrecht van Romeinse vesting tot de stad van nu. Over het belang van Rijn, Vecht, Merwedekanaal en Amsterdam-Rijnkanaal. Spreker: H. Way, verbonden aan 't Gilde te Utrecht. (Voor 87 aanwezigen.)
- Woensdag 10 april in De Gouden Leeuw te Wijk bij Duurstede, 'Van Dorestad naar Wijk bij Duurstede'. Een virtuele wandeling van Dorestad naar het laatmiddeleeuwse Wijk, gedaan aan de hand van recente opgravingsresultaten. Spreker: Jan van Doesburg. (38) Voorafgaand aan de lezing werd de Algemene Ledenvergadering gehouden.

- Zaterdag 11 mei 'kleine excursie', stadswandeling door het centrum van Culemborg georganiseerd door de Historische Vereniging Voet van Oudheusden, voor 28 leden en belangstellenden.

- De 'grote excursie' op zaterdag 1 juni ging naar Noord- en Midden Limburg. Tijdens de rondrit door de regio werden in Horst, in de Peel, het streekmuseum De Locht en Het Limburgs Museum te Venlo bezocht. 's Middags was er een rondwandeling door de binnenstad van Venlo. (51)

- Maandag 23 september in De Engel te Houten. '50 jaar Amsterdam-Rijnkanaal'. Over de ontstaansgeschiedenis en de realisering van deze waterweg. In 2002 was deze scheepvaart verbinding tussen Tiel en Amsterdam officieel 50 jaar in gebruik. Spreker: J.C. Schweig, van Rijkswaterstaat. (45)

- Donderdag 14 november in de NH Kerk van Overlangbroek. 'Het kerkelijk leven in Overlangbroek tussen 1575 en 1800'. Over een klein dorp dat een zelfstandige kerkelijke gemeente wenste te worden, de inspanningen die geleverd moesten worden om zelfstandigheid te bereiken en de problemen van alle dag. Spreker: C. van Schaik. (81).
Voorafgaand aan de lezing gaf archivaris Ria van der Eerden-Vonk een uiteenzetting over de gevolgen van de watersnooddramp die op 18 oktober het Streekarchivariaat trof.

B. 2^e Boeken- en Prentenmarkt

Donderdag 28 maart in De Engel te Houten. Leden van onze vereniging waren in de gelegenheid om boeken en prenten te koop aan te bieden aan belangstellenden. De markt was georganiseerd door Hans Schemmekes en Bert van der Houwen. Verder waren er stands van De Nederlandse Genealogische Vereniging, een boekrestaurateur, de Stichting Menno van Coehoorn met een fototentoonstelling over de

Nieuwe Hollandse Waterlinie en ook een stand van Het Streekarchivariaat voor Zuid-Oost Utrecht.

C. Open Monumentendag

Zaterdag 14 september. Dit jaar was het thema van de 16e OMD 'Koopmansgeest, monumenten van de handel'. De drie gemeenten hadden elk gezorgd voor een boeiend programma. In de gemeente Bunnik was Werkhoven voor één dag terug geplaatst naar het begin van de 20e eeuw. In Wijk was een route uitgezet langs de notaris en de winkelier van weleer en kon o.a. het 18e eeuwse Pakhuis bezocht worden. In Houten konden het gerestaureerde kasteel en de tuin van Heemstede worden bezocht. Leden van onze vereniging waren, in alle drie gemeenten, direct betrokken bij de organisatie van de OMD of verleenden hun medewerking bij de uitvoering. Als altijd was de belangstelling groot.

D. Tijdschrift 'Het Kromme-Rijngebied'

Het verenigingsblad van de Historische Kring verscheen in 2002 driemaal; 1 dubbelnummer en 2 afzonderlijke nummers. De 36^e jaargang met een omvang van 76 pagina's, 10 hoofdartikelen van 8 auteurs, 2 boekbesprekingen en 9 bijdragen in de rubriek Varia. Met in nummer 2/3 de jaarverslagen over 2001. De redactie bestond uit: dr A.A.B. van Bommel en drs M.A. van der Eerden-Vonk uit Wijk bij Duurstede, drs S.G. van Ginkel-Meester uit Zeist en O.J. Wttewaal uit 't Goy.

Hans van Aken, secretaris.

HISTORISCHE KRING TUSSEN RIJN EN LEK

Financieel jaaroverzicht 2002

(Alle bedragen zijn vermeld in euro's)	2002	begroting 2002	2001	begroting 2003
Ontvangsten				
Contributies	8640	9000	8611	9400
Rente bank	329	350	277	300
Verkoop losse nummers	142	100	494	0
Advertenties	200	275	315	150
Subsidies	454	0	0	0
Opbrengst publikaties	0	p.m.	5412	p.m.
Totaal ontvangsten	9765	9725	15109	9850
Uitgaven				
Drukken periodiek	4741	6250	5728	5000
Porti	1277	800	638	1250
Bestuurskosten	70	225	233	100
Bankkosten	214	250	106	250
Folder	602	125	227	500
Zaalhuur	600	500	201	500
Kosten lezingen	180	300	229	300
Convocaties	428	450	445	450
Attenties	154	200	180	200
Kosten excursies	434	225	120	500
Archeologische Kroniek	266	100	100	200
Kosten publikaties	12	0	5587	0
Publiciteit	0	450	0	250
Kosten werkgroepen	0	250	0	250
Boekenmarkt	0	300	0	250
Totaal uitgaven	8978	10425	13794	10000
Dotatie publikatiefonds	0	0	-175	0
Per saldo een vermogensmutatie	-787	-700	1490	-150
Totaal uitgaven	9765	9725	15109	9850

Balans per 31 december 2002

(Alle bedragen zijn vermeld in euro's)

ACTIVA

	2002	2001
Rabobank rekening courant 32.98.07.498	1773	4266
Rabobank spaarrek. 32.98.287.555	12250	11345
Kas	84	33
Te ontvangen subsidie historische reeks	0	2064
Debiteuren	1259	0
Te ontvangen posten	232	1022
	<u>15598</u>	<u>18730</u>

PASSIVA

	2002	2001
Vermogen	8100	7313
Publikatiefonds	4271	4271
Te betalen drukkosten periodiek	1310	1528
Te betalen kosten historische reeks	0	5155
Te betalen SPOU	400	100
Vooruitontvangen contributie	321	0
Reservering reclamefolder	500	0
Overige te betalen kosten	696	363
	<u>15598</u>	<u>18730</u>

Toelichting bij de jaarrekening 2002

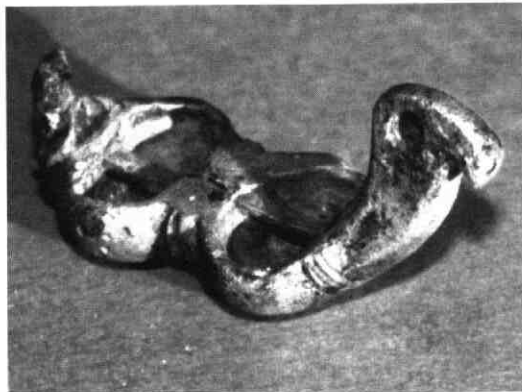
Op grond van afspraken tussen het bestuur en de redactie wordt het voor- of nadelig saldo van de uitgaven in de historische reeks Het Kromme-Rijngebied gemuteerd op het publikatie-fonds. Dit fonds dient ter financiering van toekomstige publikaties. Gestreefd wordt hierbij de publikaties kostendekkend te laten zijn, eventueel onder verrekening van verkregen subsidies. De publikaties komen niet ten laste van de exploitatie van de vereniging. In 2002 zijn er geen publikaties verschenen.

W. Donselaar, penningmeester.

Jaarverslag van de archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer' over 2002

We blijven binnen ons 'werkgebied' Houten een - noodgedwongen - beweeglijke groep nomaden. Het was dit jaar opnieuw verhuizen. Nu van de Regenboog naar een lokaal in de Keercamp. En nu is al zeker dat we in juni 2003 daar weer uit moeten. Onzeker is nog wie ons waar 'asiel' gaat verlenen. Hoewel al dit verhuizen bedstro (én tijd én inspanning) kost, houdt het ons bestaan ook avontuurlijker dan we eigenlijk zouden willen. Daarom blijven we hopen op een duurzamer 'verblijfsvergunning' dan we tot nu toe gekregen hebben.

1 Een gevonden fibula van de achterzijde (Foto A. Kalkman)

Hoewel in zekere mate moe van dit alles, zijn we toch ook behoorlijk *archeologisch* bezig geweest. Allereerst op de Kniphoek aan de Beusichemseweg. Begonnen werd daar met opnemen; fotograferen; bouwtekeningen en voorgeschiedenis bestuderen en veldonderzoek met de detector. Vervolgens werd een proef-sleuf gegraven waaruit bleek dat de aarde in dat gedeelte zeer verstoord was. De meest opzienbare vondst uit de sleuf was een zilveren kwartje. Vervolgens werd een put uitgezet, waaruit veel fragmenten Middeleeuws en enig Romeins aardewerk werd opgedolven. Ook werden er een zodanig groot aantal scherven van een Paffraht-kogelpot uit 1200 geborgen dat Willemijn Blitterswijk al restaurerend, betrekkelijk weinig gaten te stoppen had om het er weer als een complete pot uit te laten zien.

2 Een tweede gevonden filula van de voorzijde (Foto A. Kalkman)

We stuitten op ongeveer 60 cm op het skelet van een rund. Uit de rugligging en de compleetheid ervan bleek dat het om een kadaver ging dat een zestigtal (?) jaar geleden daar begraven was. Hoewel er enig botmateriaal van verzameld is, hebben we - het was in de tijd van de MKZcrisis en van antraxbesmetting in Amerika, het meeste botmateriaal met de graafmachine laten verwijderen. In bepaalde gedeelten werd veel middeleeuws (en dus voor de gezondheid minder bedreigend!) botmateriaal van paarden gevonden en verzameld. Een schedel waarvan aanvankelijk verondersteld werd dat het een paardenschedel was, bleek na preparatie de schedel van een rund te zijn waarvan, na de slacht, de hoorns met kern en al afgehakt waren.

Bijzondere vondsten waren een aantal munten: twee halve centen van rond 1870, en een tweetal oorden: dubbele duiten: één van Holland en één van Friesland. Pronkstuk was de vondst van een zilveren denarius uit de tijd van Flaminus Chilo, 109-103 v.C. (dit op gezag van Penningkabinet en van Henk van Herwijnen). Ook werden een tweetal fibula's gevonden, waarvan de een, gezien vanaf de achterzijde er bootvormig uitziet (foto 1), en gezien vanaf de voorzijde als een liggende (hoofdloze) persoon (foto 2). Voor deze metaalvondsten moet Ben Elberse, die het meeste

3 Stand op de Activiteitenmarkt in Houten (Foto E. Meier-van Putten)

van deze voorwerpen met zijn detector opspoorde, veel lof toegezwaaid worden. Andere vondsten waren een zeer fraaie gefacetteerde slijpsteen met doorboring en een deel van een glazen La Tène-armband uit ongeveer 500 v. C.

Uit een put binnen de fundering van het woonhuis diepten Bert van der Houwen en Otto Wttewaall een Jyddepot op, die gezien de fosfaatsporen erop 1500-1600 gedateerd moet worden.

Op Open Monumentendag assisteerde onze groep bij rondleidingen op het gerestaureerde en voor bezichtiging opengestelde kasteel Heemstede. Op een Activiteitenmarkt (7 september), georganiseerd door de gemeente Houten waren de Historische Kring en de werkgroep met een stand prominent op Het Rond aanwezig (foto 3).

We hadden dit jaar ook een aantal teleurstellingen. Ons op het erf van de te slopen boerderij 'De Gouden Harp' in Schalkwijk geplande onderzoek, kon niet gerealiseerd worden omdat door misverstanden?, dit niet gecoördineerd kon worden met sloop en her-

bouw. Dat had anders gekund?

Het graven van een aantal proefsleuven in de kern van Houten op het terrein waar Sam van Lingen tot kort daarvoor domicilie had gehouden leverde, tegen onze verwachtingen in, niets bijzonders op.

In de loop van dit jaar werden ook systematische grondboringen verricht op terreinen aan de Koppeldijk (geen spectaculair resultaat) en de Beusichemseweg 6. Op het laatste terrein werd een vervolgonderzoek met grondboringen in heftige regen gesmoord. Maar we zetten door! Te zijner tijd zal daar, desnoods snorkelend, een opgraving volgen.

Anton van Schip

Varia

Nogmaals de 'graaf'

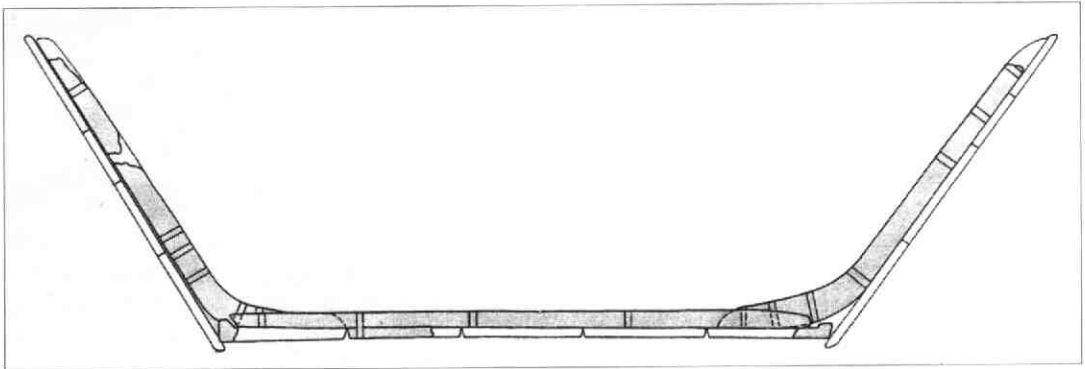
In het vorige nummer van dit tijdschrift (36-4, 2002, 75) zijn drie reacties gegeven op een eerder artikel van mijn hand over een gevonden middeleeuwse schep waarschijnlijk zonder kruk, acht ik de mogelijkheid dat de schep is gebruikt voor het afsteken van mest heel plausibel. Wat betreft de vergelijking met de Schotse 'caschrom', merk ik op dat ik enige jaren geleden een soortgelijk spitapparaat te Werkhoven in gebruik heb gezien (*Anton van Schip*).

Restant Kromme-Rijnvaartuig gedateerd

In 1995 zijn bij graafwerkzaamheden aan de Kromme Rijn tussen Cothen en Werkhoven bij Hardenbroek onder meer enige houten resten gevonden van een rivieraak of - waarschijnlijk - van een aak-achtige plankboot (zie dit tijdschrift, 33-2, 1999, 46). De resten zijn toendertijd gebracht naar het Nederlands Insti-

tuut voor Scheeps- en Onderwaterarcheologie (NISA) te Lelystad. Recent zijn enige gegevens over de vondst gepubliceerd. Uit dendrologisch onderzoek - onderzoek van de jaarringen - is gebleken dat het hout moet zijn gekapt tussen de winter van 825 en de zomer van 826. Dit impliceert dat de boot op de Kromme Rijn moet hebben gevaren ten tijde van Dorestad en van de invallen van de Noormannen. Het vaartuig moet ter plaatse van de boorden zo'n vier meter breed zijn geweest bij een hoogte van ongeveer 1,25 meter en een lengte hebben gehad van vijftien tot twintig meter. Aak-achtige plankboten konden worden gezeild en dienden met name voor het vervoer over langere afstanden van goederen en personen¹ (*Ad van Bemmel*).

1. K. Vlierman, Scheeps- en stadsarcheologie. In: P.J. Woltering et al (red.), *Middeleeuwse Toestanden - archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*. Hilversum, 2002, 119-148, in het bijzonder 130-131.

Gereconstrueerde doorsnede van de aak (Vlierman, 2002, 130)

Archiefraamp Streekarchivariaat

In de zeven maanden die zijn verlopen sinds de overstroming van de archiefbewaarsplaats en studiezaal in Wijk bij Duurstede in de nacht van 17 op 18 oktober 2002 is het nodige gebeurd. Allereerst zijn verschillende soorten stukken geheel of gedeeltelijk hersteld door restauratoren en vrijwilligers. Dit betreft met name de charters, afbeeldingen en microfiches. Dankzij de geweldige inzet van de vrijwilligers, waaronder verschillende leden van de historische vereniging, kon de eerste fase van

de fotorestatie half mei met succes worden afgerond.

Daarnaast is het herstel van de hoofdcategorie, de op dit moment nog diepgevroren historische archieven en collecties, voorbereid, zodat in mei en juni 2003 bestuurlijke besluitvorming kan plaatsvinden over de eerste herstelfase, het vriesdrogen. Deze kan direct daarna in gang worden gezet en binnen anderhalf jaar worden afgerond. De resultaten van de tot nog toe genomen steekproeven zijn zonder meer hoopgevend over de herstelmogelijkheden.

Twee fasen

Vriesdrogen is een methode om nat geworden papier, dat eerst is ingevroren bij een temperatuur van min 20° C te drogen. Het bevroren archiefmateriaal wordt in kleine hoeveelheden in een vriesdroogkast geplaatst, die is verbonden met een condensor en vacuümpomp. Het ijs wordt direct gesublimeerd tot waterdamp. Na het vriesdrogen zijn de stukken droog en onder beperkende omstandigheden weer raadpleegbaar. Direct aansluitend op het vriesdrogen wordt een schade-inventarisatie gemaakt. Per archiefstuk wordt vastgesteld welke vormen van waterschade nog restauratie behoeven en wat de kosten zijn. Op grond daarvan ontstaat een gedetailleerd en betrouwbaar beeld van de tweede herstelfase. Deze restauratiefase bestaat uit het herstel van boekbanden en vervormingen, opheffen van verklevingen, reinigen, vlakken en dergelijke en is maar voor een deel van de stukken nodig. Pas nadat fase 1, het vriesdrogen, in zijn geheel is afgerond, zal met fase 2, de restauratie, worden begonnen. Hiermee is nog eens zo'n drieënehalf jaar gemoeid.

Gedurende het herstel, dat in totaal dus vijf jaar in beslag zal nemen, keren steeds kleine hoeveelheden archief terug naar Wijk bij Duurstede. De archieven en collecties die het meest geraadpleegd worden en het grootste cultuurhistorisch belang hebben, komen het eerst aan de beurt.

Studiezaal

Het herstel van de zwaar beschadigde archiefbewaarplaats vergt meer tijd en geld dan voorzien. Niet in mei, zoals eerder verwacht, maar waarschijnlijk pas in het najaar van 2003 zal de ruimte weer kunnen worden gebruikt. Tegelijkertijd zal dan ook de oude, ondergrondse studiezaal weer voor bezoekers open gaan, totdat eind 2004 de nieuwe studiezaal kan worden ingericht en betrokken. Onderzoekers moeten er bovendien rekening mee houden dat de eerste tijd slechts een deel van de stukken kan worden geraadpleegd. Het is dus aan te raden om te zijner tijd eerst even contact op te nemen met de medewerkers van het streekarchivariaat, per e-mail (streekarchivariaat@wijkbijduurstede.nl) of telefoon (0343-595517).

Schade

De totale schade wordt nog steeds geschat op drie à vier miljoen euro. Tot nog toe heeft de Gemeenteraad van Wijk bij Duurstede een bedrag van 650.000 euro voorgesloten. In juni 2003 zal een nieuw krediet van 525.000 euro voor het vriesdrogen beschikbaar moeten worden gesteld. Over de feitelijke toedracht van de overstroming bestaat nog steeds geen duidelijkheid. Zowel Wijk bij Duurstede als de negen deelnemende gemeenten aan het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug (Amerongen, Bunnik, Doorn, Driebergen-Rijsenburg, Houten, Leersum, Maarn, Rhenen en Wijk bij Duurstede) hebben de hoofdaannemer aansprakelijk gesteld. Het overleg met en tussen de verzekeringsexperts is in volle gang. Gehoopt wordt dat op korte termijn de eerste betaling van schadevergoeding plaatsvindt (*Ria van der Eerden*).

In kooien opgeslagen, diepgevroren archiefdozen in Van Dijk's Vrieshuis te Cothen (Foto Hans Dircksen Fotografie, maart 2003)

Nogmaals 'Noortwijck'

Het december 2000 nummer van dit tijdschrift bevat een artikel van de hand van A.A.B. van Bommel over de vergeten woontoren Noortwijck tussen Cothen, Langbroek en Wijk bij Duurstede, en over het gelijknamige geslacht. Voor zover mij bekend zijn er in Nederland geen nakomelingen meer van deze Noortwijck familie. Rond het jaar 1696 is een nakomeling ervan naar Amerika vertrokken en heeft daar voor een zeer groot nageslacht gezorgd. Eén van deze nakomelingen, William Buchwalter van Nortwick, heeft daarover een boek geschreven: *Genealogical Study of the Ancestors and Descendants of Adriaan van Noortwijck 1711-1754*. Van dit boek zijn in 1971 vijftig exemplaren gedrukt (het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag bezit een exemplaar). Helaas is de wens om op adellijke voorouders uit te komen voor hem iets te groot geweest zodat de eerste generaties in de stamboom betwistbaar zijn. Dit impliceert onder meer dat de in het artikel op pagina 69 genoemde Lambert (van Westrenen) van Noortwijck (genoemd 1489-1538) geen zoon is van Meus van Westrenen Pietersz. en Aleyd Claes Meusdr. maar een zoon zou zijn van een Frans van Noortwijck (genoemd 1440-1448). De in de aanhef van het artikel genoemde Albert Jansse van Noordwijk (begraven te Cothen in 1973) stamt af van een familie oorspronkelijk afkomstig uit Goes (*Rob van Noortwijk*).

In aanvulling op het Noortwijck-artikel (p. 66) is nadien duidelijk geworden dat Jacob van Leur op 19 mei 1841 de hofstede Noortwijck voor 4200 gulden aan zijn zoon Johannes heeft verkocht. Deze datum is tevens de laatst bekende datum waarop nog sprake is van de naam Noortwijck. Immers op 18 augustus 1846 wordt van Johannes gezegd dat hij op hofstede De Kleine Maat woont (SAKRUH: Notarieel Archief, 2715 resp. 2726, not. H.J. van Mariënhoff, 3600 resp. 258). Het lijkt erop dat het uiteindelijk Johannes van Leur is geweest die er voor heeft gezorgd dat de naam Noortwijck in de vergetelheid is geraakt (*Ad van Bommel*).

Cultuurhistorische Hoofdstructuur Provincie Utrecht

De provincie Utrecht is zowel rijk aan cultuurhistorische elementen als aan cultuurhistorische landschappen. In het ruimtelijk beleid van de provincie is tot nu toe relatief weinig aandacht besteed aan en rekening gehouden met cultuurhistorische waarden. De kans daarop is vergroot doordat de provincie in december 2002 onder de titel *Niet van Gisteren* een prachtig vormgegeven tweedelige nota met bijbehorende kaarten heeft uitgebracht. In de nota wordt na een algemene inleiding met hoofdstuktitels als '1000-1600: de structuur bepaald' en '1800-1900: creatief met water', per deelgebied een beschrijving gegeven. Ook wordt per deelgebied aangegeven, waarop de provincie in haar beleid zou willen 'sturen'. Voor het gebied van de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering is daarbij de belangrijkste opgave 'het herkenbaar en aaneengesloten houden van de overgangen'. Daarmee worden de overgangen bedoeld van de stuwwalzone van de Heuvelrug naar het kampenlandschap tussen Doorn en Amerongen, naar de copen-ontginning van Langbroek en naar de oeverwallen van de Kromme Rijn. Daarnaast wil de provincie versnippering van landschap en grondgebruik voorkomen door geleiding van de stedelijke en recreatieve druk in het gebied en door natuurontwikkeling in met name Langbroek. Bovendien moet het 'open boerderijlint' langs de Lekdijk worden veilig gesteld. Volgens het verantwoordelijke lid van Gedeputeerde Staten van Utrecht, de heer Streng, is de nota richtinggevend voor het ruimtelijk cultuurhistorisch beleid van de provincie (oa. het streekplan). Laten we hem daaraan houden (*Ad van Bommel*).

De Nederlands-hervormde begraafplaats aan de Leemkolkweg te Werkhoven

Saskia van Ginkel-Meester en Gijs van der Leek*

Al langere tijd bestonden er ideeën een artikel te wijden aan deze uit 1873 daterende begraafplaats. Een belangrijke voorzet hiertoe was gedaan door Ina van der Wiele. Van haar onderzoek in samenwerking met Johan van Impelen is dankbaar gebruik gemaakt. Dit artikel over de begraafplaats waar Ina van der Wiele (overleden 1 februari 2001) zelf ook haar laatste rustplaats heeft, mag gezien worden als een eerbetoon aan haar persoonlijk en aan haar inzet voor het behouden van cultuurhistorische waarden in het Kromme Rijngebied.

Inleiding

De begraafplaats is op 1 mei 1873 gesticht als Nederlands-hervormde begraafplaats. Na de uitbreiding in 1974 is het officieel Algemene begraafplaats geworden. Het is een rechthoekig terrein deels omgeven door een sloot en

beplant met bomen met aan weerszijden van een middenpad de graven. De begraafplaats is toegankelijk via een gietijzeren hekwerk. Rechtsachter op het terrein staat een houten baarhuis met berging. De begraafplaats ligt buiten de bebouwde kom van Werkhoven, aan de zuidkant van het dorp, temidden van weilanden.

Voorgeschiedenis

Begraven werd men van oudsher in de kerk, in een grafkelder, in een koop- of in een huurgraf, en voor de minder bedeelden was er een graf buiten op het kerkhof. Zolang er nog geen godsdienstvrijheid was gebeurde dit in de Hervormde kerken. Ook degenen die (in het geheim) katholiek waren gebleven. In het Kromme-Rijngebied waren verschillende katholieke schuilkerken te vinden. Deze werden getolereerd, maar begraven in of rond deze

Overzicht begraafplaats (foto Saskia van Ginkel-Meester, april 2003)

kerken was niet toegestaan. Wel bestonden er afzonderlijke joodse begraafplaatsen, zoals in Wijk bij Duurstede.

Met de sterke groei van de bevolking in de 18de eeuw kwam er ook een grotere vraag naar graven. Aan het einde van die eeuw werd de situatie langzamerhand onhoudbaar. De graf-ruimte in de kerk raakte overvol en er moest steeds sneller geruimd worden. Bovendien hing er in de kerken een smerige stank. Er kwamen steeds meer hygiënische en ethische bezwaren tegen het begraven in de kerk. De grond rondom de kerk bleef wel als kerkhof in gebruik.

Na inlijving bij Frankrijk in 1810 werden ook Franse wetten ingevoerd. Daartoe behoorde het Décret impérial sur les sépultures van 12 juni 1804, waarin het begraven in kerken en binnen de bebouwde kom verboden werd. Aanvankelijk kwam van dit decreet niets of nauwelijks iets terecht. In 1813 werd het door Koning Willem I weer ingetrokken. Na de Franse tijd hadden de katholieken wel vrijheid van godsdienst behouden zodat zij nu de mogelijkheid hadden eigen begraafplaatsen aan te leggen (in Bunnik in 1823). In 1825 kwam een door Koning Willem I ingestelde commissie op geneeskundige gronden tot een onvoorwaardelijk afkeuren van het begraven in kerken. Het duurde echter nog tot 1827 voordat een Koninklijk Besluit het Franse decreet uit 1804 weer in werking stelde. Het besluit hield in dat met ingang van 1 januari 1829 er niet meer in de kerk mocht worden begraven en dat alle steden en dorpen met meer dan duizend inwoners buiten de bebouwde kom een begraafplaats moesten aanleggen. In kleinere dorpen mocht nog wel op kerkhoven begraven worden. Het Koninklijk Besluit van 1827 leverde voor veel gemeenten problemen op en de realisatie ervan nam daarom veel tijd in beslag.

Kerkhof en algemene begraafplaats

Om aan de nieuwe regels te kunnen voldoen sloot het Gemeentebestuur van Werkhoven op 21 april 1831 een overeenkomst met het Hervormde Kerkbestuur, waarbij de grond van het kerkhof overgedragen werd aan de burgerlijke gemeente en tot algemene begraafplaats kon worden ingericht. De enige aldaar nog aanwezige grafsteen van Jan van Beek, schout

van Werkhoven, overleden 13 juli 1813, is een tastbaar bewijs dat de grond rond de kerk in gebruik was als kerkhof.

Opmerkelijk is dat dit de besturen van zowel de burgerlijke gemeente als de Hervormde Gemeente van Werkhoven er niet van weerhouden had een gedeelte van het kerkhof in 1826 aan te wijzen als locatie voor een nieuw te bouwen schoollokaal met woonhuis, tuin en grond ten behoeve van de schoolonderwijzer en kosten van de Hervormde Gemeente. Om de kinderen de aanblik van grafzerken tijdens de lessen te besparen werd in de muur aan de noordzijde geen raam geplaatst.

Begrafeniswet van 1869

Tot 1869 waren er wel allerlei voorschriften maar geen wettelijke regeling voor het begraven. De Begrafeniswet van 1869 moest hier een einde aan maken. De gemeenten kregen de opdracht om de begrafenisreglementen en tarieven aan te passen. De nadruk kwam te liggen op het soort en de duur van het graf. Men maakte onderscheid tussen eigen graven (huur- of koop) en door de gemeente betaalde graven. Een ingrijpende wijziging was dat elke gemeente ook die met minder dan duizend inwoners tenminste één algemene begraafplaats moest hebben of een gezamenlijke begraafplaats moesten aanleggen buiten de bebouwde kom.

Het kerkhof bij de Hervormde kerk in Werkhoven voldeed niet aan de eisen van de nieuwe wet. Zo grensden de school en enkele huizen direct aan het kerkhof, terwijl 35 meter de limiet was. Dit was niet gewenst uit oogpunt van de volksgezondheid. De gemeente Werkhoven was genoodzaakt een nieuwe Algemene begraafplaats aan te leggen buiten de bebouwde kom.

Eind 1871 kreeg de gemeente een stuk grond aan de Achterdijk ter beschikking voor de aanleg van een begraafplaats, later bekend als het Verloren Kerkhof. Het stuk grond (7 are en 65 centiare) was een schenking van de heer D.F.W. Otterbein, grondeigenaar woonachtig in Driebergen. (De heer Otterbein overleed in 1876 en ligt begraven achter de R.K. kerk St.-Petrus Banden aldaar [feitelijk Rijsenburg]). Het Hervormd kerkbestuur was zoals later bleek, niet ingenomen met de ligging van de

nieuwe Algemene begraafplaats aan de Achterdijk in de nabijheid van de in 1840 aangelegde R.K. begraafplaats op het landgoed Nieuwendaal en zocht naar een plek voor een eigen Hervormde begraafplaats. Het bestuur kocht (op 8 april 1873) van haar eigen diaconie een stukje armenland aan de Provinciale Grindweg (nu Leemkolkweg) ter grootte van 17 are en 2 centiaren. In het Bewijs van Eigendom opgemaakt door notaris Van Heyst uit Wijk bij Duurstede staat vermeld dat het Armbestuur van de Hervormde Gemeente in Werkhoven het stukje land verkocht aan landbouwer Dirk de Kruyf, in diens hoedanigheid van President Kerkvoogd. Het kerkhof bij de Hervormde kerk werd met ingang van 1 mei 1873 officieel gesloten en de twee nieuwe begraafplaatsen, de Algemene en de Hervormde, geopend.

Het Verloren Kerkhof

De Algemene begraafplaats aan de Achterdijk dreigde maar korte tijd te bestaan. In 1880 deed J.F. Otterbein, zoon van D.F.W. Otterbein, de gemeente het verzoek het stuk land dat zijn vader geschonken had voor de inrichting van een begraafplaats weer aan hem terug te geven, aangezien er niet of nauwelijks gebruik gemaakt werd van deze begraafplaats en het stuk land grensde aan door hem verkregen grond. Dit verzoek kon alleen worden ingewilligd als de gemeente de beschikking kreeg over een andere Algemene begraafplaats. Daartoe werd een verzoek gericht tot het Hervormd Kerkbestuur om een klein gedeelte

van hun begraafplaats (slechts twee vierkante meter) hiertoe af te willen staan. Het antwoord luidde dat zij er mee akkoord konden gaan mits zij alles wat tot de Algemene begraafplaats behoorde zouden krijgen, het ijzeren toegangshek, heesters, baren, kleden en het gereedschap. Voorts dat de gemeente het afbreken en opbouwen betaalde en ook een jaarlijkse bijdrage van vijf gulden voldeed. De gemeente is niet op deze voorwaarden ingegaan. Het is onduidelijk wat er toen met de begraafplaats en de genoemde spullen is gebeurd. Het stukje grond heeft de functie van begraafplaats kennelijk wel behouden, want in 1920 vroeg Franciscus Merkens nog een loonsverhoging van 10 gulden voor het bijhouden van het Verloren Kerkhof. In 1947 besloot de gemeenteraad van Werkhoven om het enige lijk dat er begraven was over te brengen naar elders. Het betrof het stoffelijk overschot van Grada Stolk, echtgenote van Arnoldus Stolk, een katholieke boerenzoon uit Groningen. Zij leefden in een woonwagen nabij het Verloren Kerkhof. Op 21 november 1947 werd de begraafplaats officieel gesloten verklaard. Volgens een buurtbewoner, de heer C. de Kruyff, is het baarhuisje, in de oorlog nog gebruikt om een auto in te verbergen, rond 1950 afgebroken. Het hekwerk moet in die tijd ook verdwenen zijn.

De Hervormde begraafplaats

In de begintijd moet de Hervormde begraafplaats er kaal bijgelegen hebben. Er stond alleen een veertiental fijnsparren of coniferen

Verloren Kerkhof aan de Achterdijk schuin tegenover op-
rit van boerderij Kasenstein
(foto Saskia van Ginkel-Meester, augustus 2003)

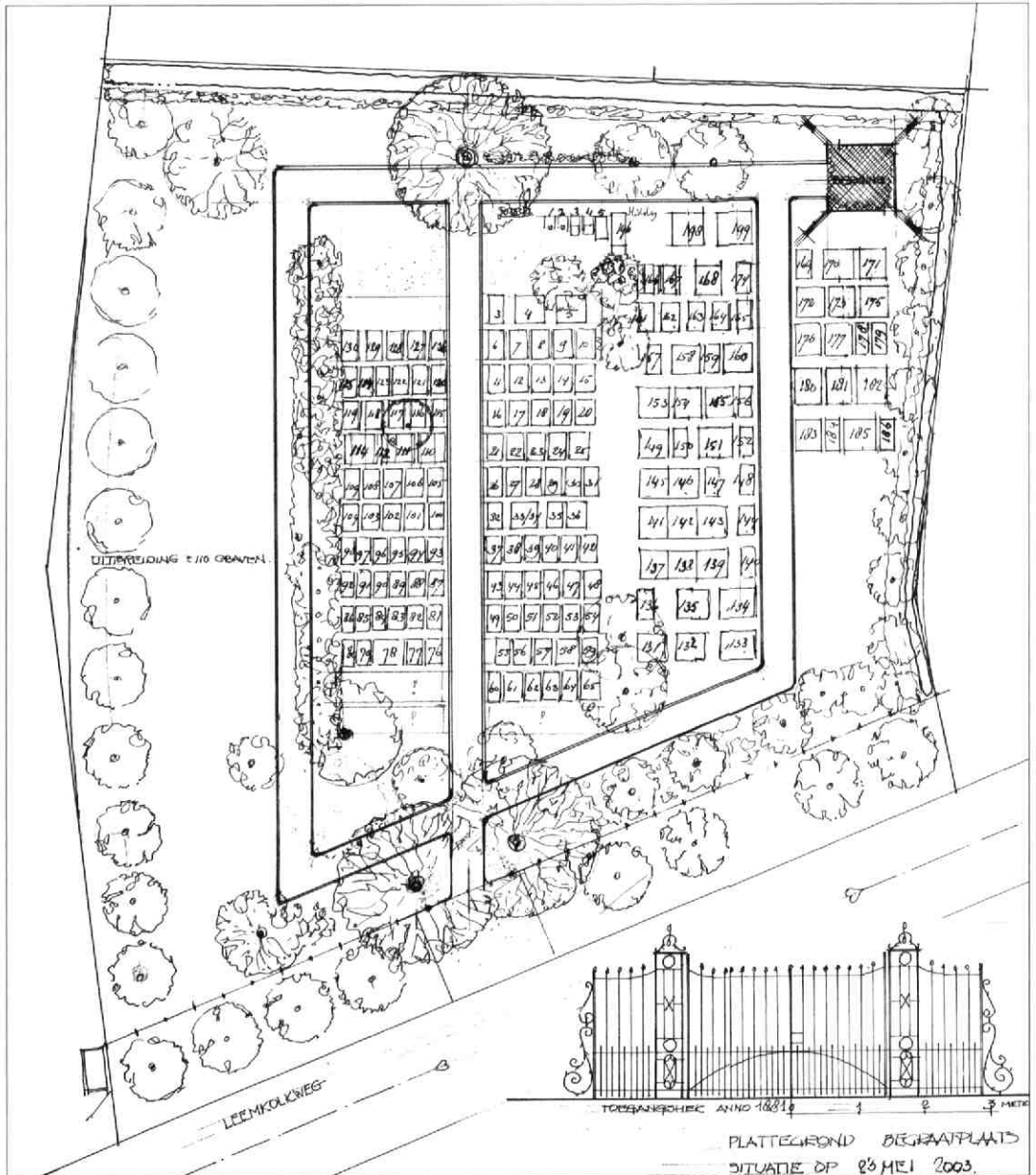
Gietijzeren toegangshek (foto Saskia van Ginkel-
Meester, april 2003)

en er was door timmerman M.C. Kloek in 1873 voor f 310,- een houten baarhuisje neergezet. Nadat het Hervormd kerkbestuur in 1880 de spullen van de Algemene begraafplaats was misgelopen werd besloten meester Kraay een collecte te laten houden onder de leden. Deze collecte leverde een bedrag van f 455,94 op. Hiervan werd in 1881 onder meer voor f 248,40 een (vermoedelijk tweedehands)

hekwerk aangekocht, dat werd opgeschilderd en van verzilverde knoppen voorzien. Ook het baarhuisje werd opgeschilderd. Dit gietijzeren toegangshek met tweevleugelig draaihek en zijhekken markeert nog altijd de ingang van de begraafplaats.

Aanvankelijk was de begraafplaats alleen bestemd voor leden van de Hervormde kerk te Werkhoven. In 1974 kwam er een uitbreiding

Plattegrond Nederlands-hervormde begraafplaats aan de Leemkolkweg (Gijs van der Leek).

waarbij aan de gemeente Bunnik, waaronder Werkhoven sinds 1964 viel, een geldelijke steun werd gevraagd. Die is verleend onder voorwaarde dat men niemand een laatste rustplaats op de begraafplaats zou weigeren. Bij de uitbreiding in 1974 kwam er rechts en links een stuk bij. Het linkerdeel was al eigendom van de Hervormde kerk en het rechter werd aangekocht, mogelijk van J.C. van Etteken (overleden in 1974) of van J.H. van Wijk. Er werd tevens een nieuw baarhuis met berging gebouwd naar ontwerp van architectenbureau Boot uit Driebergen.

Het oude gedeelte bestaat uit twee stroken aan weerszijden van een naar achteren toe doorlopend pad. Aan de rechterzijde werden van oudsher de boeren en notabelen begraven en aan de linkerzijde de overige gemeentelieden. Aanvankelijk stonden er aan deze zijde vrijwel geen grafstenen. De graven werden gemarkeerd door een paaltje met een nummer erop. Aan de boerentkant stonden wel (staande) grafstenen.

De graven zijn genummerd (zie overzichtstabel in de bijlage). De telling begint bij het rechtergedeelte achteraan, van 3 tot 65. Links loopt de telling van voor naar achter van 76 tot 130. De uitbreiding aan de linkerzijde (buiten de coniferen) biedt ruimte aan circa 110 graven, maar wordt nog niet gebruikt. Aan de rechterzijde liggen twee nieuwe stroken waar de eerste van voor naar achter telt van 131 tot 168 plus grafnummer 174 en een uitbreiding van 196 tot 199 in aansluiting op een rijtje kindergraven helemaal achteraan (eerste grafje heeft nummer 200 was 5?). De tweede strook, in gebruikgenomen in 1993, begint achteraan met 169 en loopt door tot 186. De nummering is in de loop der tijd wel verschillende malen gewijzigd.

Bijzondere grafstenen

Het oudste nog bestaande graf op de begraafplaats van Jan van Eck, overleden in 1880, had voorheen nr. 4 en nu nr. 14. Op deze steen staat tevens de oudst bekende begraving op deze begraafplaats vermeld, die van zijn zoon Rijk van Eck jr. (overleden 1875). De enige liggende steen van de oude graven (graf nr. 15) is die van Geertje Adriaantje Ken-

Oudste grafsteen (foto Saskia van Ginkel-Meester, april 2003)

nedij (geboren 12 september 1811, overleden 18 februari 1877), echtgenote van Dirk de Kruyf (geboren 12 oktober 1804, overleden 21 september 1884) 'Stichter dezer begraafplaats'. Wat deze steen nu bijzonder maakt is deze laatste regel. Hij was het immers, in de hoedanigheid van President Kerkvoogd, aan wie de Hervormde diaconie een stuk land verkocht voor de aanleg van een begraafplaats. Onduidelijk is of hij hier ook is begraven. Dirk de Kruyf geboren in 1804 te Jutphaas kwam in 1832 naar Werkhoven om te trouwen met Anna Theodora Kennedy, die sinds 22 juni 1831 weduwe was van Marcelis van Bommel. Dit huwelijk was slechts van korte duur. Op 24 november 1832 overleed Anna Theodora. Een nichtje, Geertje Adriaantje Kennedy kwam om de huishouding te doen. Met haar trouwt Dirk op 30 maart 1833. Zij krijgen 16 kinderen. Het gezin woonde op de boerderij (nu) Werkhovenseweg 17.

Ook twee schoolhoofden, die beiden hun dienstjaren aan de jeugd van Werkhoven wijd- den, liggen op het 'boerendeel' begraven, meester Frederik Kraay (1820-1895) graf

Herstelde grafsteen (foto Saskia van Ginkel-Meester, april 2003)

nr.25, en Hendrik van Es (1893-1966) graf nr. 6. Men vindt daar ook de graven van twee predikanten die verbonden waren aan de Hervormde kerk, ds. Meindert Niemeyer (1879-1954) graf nr.11 en ds. Jacobus Enklaar (1893-1967) graf nr. 65. Helemaal achteraan liggen enkele kindergraven.

Zorg en eerbied

In 1993 was één van de oude staande grafstenen op het 'boerendeel' van de begraafplaats omgevallen en gebroken. Het betrof de steen van graf nr. 24 van Dirkje de Kruyf (overleden in 1892), weduwe van Jan van Eck (overleden in 1880) en hun dochter Willemijntje (overleden in 1919). De gebroken steen is uiteindelijk door nazaten opgehaald, gelijmd, gereinigd, opgeschilderd - zodat het opschrift weer leesbaar is - en op 1 februari 1997 weer herplaatst.

Het is aan Ina van der Wiele te danken dat deze steen niet verloren is gegaan. Oude grafstenen zijn immers van groot belang voor de geschiedenis van een dorp. De oudste stenen in Werkhoven vertellen iets over de mensen uit de tijd van de stichting van de begraafplaats en over hen die er nauw bij betrokken waren.

Grafstenen van Ina van der Wiele en haar dochter Lidy (foto Saskia van Ginkel-Meester, april 2003)

*Drs. S.G. van Ginkel-Meester is kunsthistoricus en vooral werkzaam op het gebied van architectuurgeschiedenis. N.G. van der Leek is bouwkundige en is als vrijwilliger betrokken bij het onderhoud van begraafplaatsen.

Literatuur:

- E. Maes, *Begraafplaatsen*. Stichtse Monumenten reeks 7. Utrecht, 1996.
- 'Themanummer begraven'. In: *Tussen Rijn en Lek*, 26 (1992) 4.

Bronnen:

- Niet uitgegeven aantekeningen Ina van der Wiele uit november 1997.
- HUA, Hervormde Gemeenten Bunnik/Odijk/Vechten/Werkhoven, Werkhoven, 64, 93 t/m 97, 112.
- GAB, Gemeenten Bunnik/Odijk/Werkhoven/Rhijnauwen, Werkhoven, 11 (notulen B&W 13-10-1947), 715 t/m 719.

Bijlage:

Overzichtstabel dd. 23 mei 2003 van graven met nummering en data NH-begraafplaats aan de Leemkolkweg te Werkhoven (Johan van Impelen)

Bijlage:

Overzichtstabel dd. 23 mei 2003 van graven met nummering en data NH-begraafplaats aan de Leemkolkweg te Werkhoven (Johan van Impelen)

grafnr.	naam	jaar	bijgezet	Jaar
1/2a		-	-	
3	Dirk van de Louw	2000	Van Nieuw Ameronge	
4	Jacobus Oskam	1993	Maria Elisabeth Bos	1997
5	Marrigje Bos	1982	Lekkerkerker	1989
6	Van Es	1906-1980	Rijksen	
7	Hendrik Sterkenburg	1964		
8	Van de Louw	1964	Van Zelm	
9	Jacobus Vlastuin Bos	1963		
10	C van Bommel - Lagerweij	1969		
11	Niemeier	1954		
12	Bos	1965	Van de Berg	
13	WA Nell	1959		
14	Jan van Eck	1880		
15	Geerke Adriana Kennedy	1877/1884		
16	Bos	1946	Van Vulpen	
17	Elisabet Bos - Bos	1904		
18	Van Vulpen	1950	Achterberg	
19	De Kruif	1969		
20	Achterberg	1929	Harter	
21	Hendrika de Kruyf	1909		
22	Cornelis de Kruyf	1973		
23	-	-		
24	Wilhelmijntje van Eck	1919		
25	Familie Kraay	1895-1949		
26	-	-		
27	Familie Lokhorst	1970		
28	Familie Oskam - Merkens	1959		
29	Familie Oskam - Floor	1959		
30	Tante Janna Oskam	1898?		
31	Hennie Oskam	1970		
32	Cornelis de Kruyf Van Vulpen	1969	?	
33	Aart Steenbergen	1970		
34	Gereserveerd Familie Steenbergen			
35	Familie Achterberg - Jonkers	1926		
36	C Niemeyer	1903		
37	Hendrik Hofland	1914		
38	Familie Ginkel	1921		
39	?			
40	Familie Lagerwey van Lingen	1987		
41	Familie LagerweY	1927		
42	Familie G de Kruif	1946		
43	W de Kruif	1946		
44	EG van Ginkel	1927		
45	Dirk de Kruif	1941		
46	Floris de Kruyf	1969		
47	Familie Lokhorst van Laar	1964		

grafnr.	naam	jaar	bijgezet	Jaar
48	Familie Hiensch van Egdam	1970		
49	Familie Hofland van de Geest	1973		
50	Hoeven	1964	Doornekamp	1983
51	Dochter Lagerwey	1944		
52	Familie Davelaar	1944		
53	Joh. Ettekoven	1974		
54	Mandersloot - de Kruif	1972		
55	Renger - van Ginkel	1970		
56	-	-		
57	Familie Kuylaars	1972		
58	J van Soest - de Jong	1965		
59	Familie Keijzer	1956		
60	Familie Keijzer			
61	Familie Verwoert - Leeftang	1980		
62	Familie Van Schaik - Floberg	1960		
63	Cornelissen van Os	1960		
64	Polman Osnabrugge	1991		
65	Enkelaar Floberg + dominee JE?	1967		
66/75	-	-		
76	Familie van Doorn - Legemaat	1995		
77	A Meyer	1970	G Meyer - Allon	2002
78	Jan de Kruif	1971		
79	Hermina van Os - Hendriksen	1973		
80	J de Kruyf - Caspergaw	1972		
81/82	-	-		
83	(onbekende soldaat De Leuze, herbegra-ven in Frankrijk kort na 1945)			1945
84	F. Veenhof	1958		
85	G van de Hoeven	1962		
86	Familie Van Laar - Hey	1978		
87	Familie Kouterik - van Delf	1976		
88	Hermina Veenhof	1936		
89	Familie Weerthof - Caspergaw	1969		
90	Nicolaas Krieger	1971		
91	Dirk Cornelissen	1966		
92	Willem Sterkenburg	1988		
93	Familie van de Steeg - van Dijk	1976		
94	Marinus van Os	1982		
95	Gerrit van Os	1941		
96	Familie van Ziel	1989		
97	(dit graf hoort bij nr. 96 wegens hoge waterstand)			
98	Arie van Rhenen	1939		
99	H van de Haar	1916		
100	AJ Verkuyl	1974		
101	Hardenvelt	1953		
102	Gerritje Cornelisse - Cornelisse	1973		
103	W Verheul	1974		
104	Weduwe J Cornelissen - Buurman	1932		
105	Janna Verkuyl - van der Linden	1975	Johannes Verkuyl	1993
106	Familie Eeuwijk - IJzendoorn	1913		
107	Familie Van Loenen	1971		

grafnr.	naam	jaar	bijgezet	Jaar
108	J Zuidam	1961		
109	Gijsberta Zuidam	1919		
110/111	-	-		
112	Echtpaar Van de Veer	1972		1980
113	-	-		
114	Bos	1972	Bos - Pieper	1973
115	Geertje Ewijk - Zuidam	1958		
116	Niemeyer	1959	Niemeyer - Pas	1969
117/118	-	-		
119	Joh. De Bie	1905		
120	Agens Cornelisse	1944		
121	HA van Rhee Ousen	1957		
122	Echtpaar van Kouterik van Delft	1951		
123	A van Glind - Sterkenburg	1968		
124	G Polman (Marius)	1952		
125	Polman - Osnabrugge	1958		
126	Pieter van Rhee	1970		
127	Echtpaar van Os - Versteeg	1970		1971
128	Echtpaar van Os - Budding	1973		1973
129	Echtpaar Sterkenburg - van de Hoek	1973		1978
130	-	-		
131	Echtpaar van de Haar - Nifterik	1974		1986
132	Klaas Altena (dubbelgraf)	1975		
133	Echtpaar G van Kouterik - van Delft	1972		?
134	Janny Oskam	1972	Gert-Jan Oskam	1977
135	Echtpaar Cornelisse - van Rhenen	1977		1983
136	Jan Vast	1978		
137	Familie Hiensch	1978		
138	Echtpaar van Noort - Niemeijer	1978		1988
139	Echtpaar Verwaal - Schouten	1979		1985
140	Gerrit Polman	1982		
141	CH Achterberg	1980		
142	Jacobus de Kruyf	1982		
143	Echtpaar Renger - de Heer	1984		
144	Marie Bos	1983		
145	Echtpaar Lagerwey	1981		1998
146	Van Wijk	1982		
147	F van Os	1982		
148	Johanna van Steenderen - de Kok	1986		
149	A Veenliet	1982	J Veenliet - Molenaar	1996
150	F Brink	1983		
151	JF Bitter	1983	AC Bitter - Herstel	1996
152	F Bos	1987		
153	Willem van de Weerthof	1983	Alida Weerthof - Marchal	1995
154	Echtpaar van Leeuwen - Bonde	1984		1987
155	Echtpaar Weerthof - Polman	1984		1993
156	?			
157	Gerrit Sterkenburg	1984		
158	Echtpaar Blankensteyn - Scherpenzeel	1985		1993
159	Willem Sterkenburg (enkelgraf)	1988		

grafnr.	naam	jaar	bijgezet	Jaar
160	Cornelis van Schaik (dubbelgraf)	1992		
161	C Koster	1988		
162	Joor - van Houwelingen	1989		
163	Hermanus Verwoert	1990		
164	mw Gietema Schaling	1993		
165	mw Cato van de Wilt	1991		
166	Alida van der Wiele	1991		
167	Ina van der Wiele - Pasterkamp	2001		
168	(aangekocht C de Kruyff / Achterdijk)	1993		
169	Willem M Oskam	1993		
170	Echtpaar de Kruijf - Teunissen	1994		1995
171	EWH Floor	1995	W Floor - Oskam	2002
172	RL Lokhorst	1995		
173	mw AHE Schouten	1995	mw C van Steenderen - de Kok	2003
174	Georgette Louise Christiane Gezondal	1995		
175	Aleid Blitterswijk	1996	Cornelia Blitterswijk - Wijnen	1996
176	Jan Cornelis Oskam	1996		
177	Jan de Krieger	1996	Elisabeth de Krieger	1998
178	Jacob Vast	1998		
179	Jan van Es (enkel graf)	2002		
180	Gerrit van Os (dubbelgraf)	1999		
181	Jan Bos (dubbelgraf)	2000		
182	Hendrik Dekker (dubbel graf)	2002		
183	Gerrit Polman (dubbel graf)	2002		
184	mw Ditje Johanna Post Harmsen	2002		
185	Gijsbert van de Steeg (dubbel graf)	2002		
186	mv Nely de Leng	2003		
187/195	-	-		
196	William Joseph Hilsley	2003		
197	-	-		
198	Jacobus Wijnandes Merkens (dubbel graf)	2002		
199	Hendrik Naafs (dubbelgraf)	2002		
200	kindje Lagerwey (dood geboren)	1990		

Rumoer in het Kromme-Rijgebied rond de Belgische afscheiding

Wijnand Thoomes*

Inleiding

Op 18 november 1830 verklaren de Zuidelijke Nederlanden zich onafhankelijk als het Belgische Koninkrijk. Koning Willem I roept de burgers te wapen ter verdediging van de 'geheiligde zaak van de koning en het vaderland'. Die oproep houdt onder meer de mobilisatie van de zogenoemde rustende schutterijen in. Ze bestaan uit alle daarvoor geschikte mannen tussen 25 en 34 jaar, die vijf jaar in werkelijke dienst moeten en daarna nog vijf jaar als reservisten staan ingeschreven. Naast deze schutterijen en het leger van dienstplichtigen (de Nationale Militie) kan de Koning voor de veldtocht ook nog beschikken over vele vrijwilligers, zo groot is de vaderlandsliefde.

De eigenlijke veldtocht begint op 2 augustus 1831 en eindigt op 20 augustus als alle Nederlandse troepen, achtervolgd door het Franse leger, in Brabant zijn teruggekeerd. Het Nederlandse leger verloor in de veldtocht 1108 doden, gewonden en vermisten en dat op een leger van rond 30-35.000 manschappen.

Mobilisatie

Op 9 oktober 1830 verschijnt in de steden en dorpen van het Sticht (en uiteraard ook elders) in de vorm van een aanplakbiljet een 'Oproeping' gericht 'aan de inwoners der provincie Utrecht', die aanvangt met "Gij hebt de Stem van onzen welbeminden Koning gehoord die U TE WAPEN roept". Tegelijkertijd ontvangen de burgemeesters een circulaire van de Gouverneur met het bevel dat "alle herbergiers, logementhouders en in het algemeen ieder persoon bij wien iemand is gehuisvest, of in het vervolg mogt huisvesten, gehouden zijn om daarvan terstond kennis te geven aan de politie". Op 11 december komt dan de oproep aan de schutters van de eerste Ban om zich te begeven naar Amersfoort om ingelijfd te worden¹. Niet overal volgt men het mobilisatiebevel zonder morren op. Vooral in grote

delen van Gelderland en Overijssel ontstaat verzet. De Rooms-katholieken in die streken voelen er duidelijk weinig voor ten strijde te moeten trekken tegen hun geloofsgenoten in het zuiden. Ook in het Sticht, waar in grote delen van de provincie de meerderheid van de bevolking Rooms-katholiek was (gebleven), wordt kennelijk onrust verwacht: voor de stad Utrecht wordt zelfs een heel plan van politionele en militaire maatregelen opgesteld mocht de openbare orde worden verstoord². Dat er in de provincie Utrecht ook daadwerkelijk sprake is van onrust valt af te leiden uit een brief van de Gouverneur van 3 oktober 1830 aan de besturen van de gemeenten om

Brief van de gouverneur van de provincie Utrecht over openbare orde, dd. 3 oktober 1830 (Gemeente Houten, Archief gemeente Schonauwen, 48)

zeker in "de tegenwoordige omstandigheden" de rust te handhaven.

In Schonauwen en Tull en 't Waal is kennelijk geen weerstand tegen de mobilisatie geboden (althans de archieven zeggen daar niets over). Maar dat is wel het geval in Werkhoven, Houten en Schalkwijk.

Werkhoven

Over Werkhoven heeft Graafhuis in "Tussen Rijn en Lek" van september 1968 een uitvoerig rapport van de burgemeester van die gemeente van 19 februari 1831 gepubliceerd. In dat verslag schrijft burgemeester De Vriendt (in de omslachtige in die tijd gebruikelijke bewoordingen) dat "zekere Antonie Meesters reeds bevorens bekend als onvoegzame uitdrukkingen te hebben gedaan en niettegenstaande uitdrukkelijke weijgering eener reijkskaart, denzelven evenwel de Gemeente heeft verlaten en zich voor enige dagen naar Maas en Waal heeft gegeven en ook weder is teruggekomen en ten blijke zijner kwalijke gezindheid is mij in de loop dezer week door de Moeder van eene voorvlugtig geweest zijnde schutter .... stelling verzekerd dat haar zoon alleen op aanraden van gemelde A. Meesters de Gemeente had verlaten en zich eenigen tijd te Moock hadde opgehouden".

Op dinsdag 11 januari is er "eensklaps omstreeks half acht uren des avonds een ontzettend rumoer, gedruis, geloop en verschrikkelijk bijna moordgeschreeuw" dat "zich te midden op het dorp verhief en op het Gemeentehuis aandrong". Het "geheele complot, naar gissing 25 à 30 personen" verdwijnt echter als de militairen, die in het dorp zijn ingekwartierd, uit de Hoofdwacht naar buiten komen. De "Patrouille" pakt een aantal "rumoermakers" op die - na te hebben beloofd "van nimmer iets dergelijks te ondernemen" - naar huis zijn gestuurd.

Schalkwijk

Een persoonlijke brief van de Gouverneur van de Provincie aan de burgemeester van Schalkwijk van 3 januari 1831³, waarin deze wordt gewaarschuwd "wanneer bij onverhoopte stoornis der openbare orde en rust, niet op eene voldoende wijze door hen konde worden aangetoond dat zij in alle opzichten hunne plichten hadden vervuld, dezelve besturen in hunne per-

sonen verantwoordelijk zouden zijn, voor de gevolgen, welke uit zulk eene gebeurtenis zouden geboren worden" en met als aanleiding voor deze dreigende taal het voorkomen van onwillige schutters, wijst op onrust ook in Schalkwijk. Nog duidelijker blijkt van die onrust uit een wederom handgeschreven brief van de Gouverneur van 11 augustus 1831 aan de burgemeester, want "wanneer onverhoopt de rust in Uwe gemeente werd bedreigd of gestoord geene ijdele uitvlugten als redenen van verontschuldiging zullen worden aangenomen"⁴. Burgemeester Barend van der Pouw, die als 'bouwman' midden in en niet boven de dorpsgemeenschap stond, zal daar blij mee zijn geweest.

Wat was er nu echt gebeurd? Het archief van de gouverneur levert daar wel enig inzicht in. Uit de agenda's van ingekomen en uitgegane brieven blijkt dat in september 1830 één schutter, Hendrik Emans, geweigerd heeft de eed op de Koning af te leggen⁵. Als de schutters zich begin december in Amersfoort moeten laten inlijven verschijnen er in ieder geval twee van hen niet. Geëist wordt dat zij dadelijk worden gearresteerd. Kennelijk lukt dat niet want op 12 januari 1831 schrijft de burgemeester aan de Gouverneur een verslag "wegens zijn teleurstellingen vrugteloze pogingen onwillige schutters". Kennelijk lukt dat wel met Willem Miltenburg waarvan de arrestatie op 17 januari wordt gemeld. De Gouverneur antwoordt de 16de met het zenden van een "detachement fuseliers" die in de "Huizen der ouders der onwilligen Schutters" moeten worden ingekwartierd "totdat derzelve Kinderen zich van hun Schutterlijke pligten kwijten". Sommige schutters gaan alsnog overstag: de ouders van Ernest Schouten en Rommert van Schaick worden dan ook van inkwartiering vrijgesteld. Maar er blijken ook schutters in hun weigering te volharden: nog een jaar later, in oktober en november 1832, zijn Joannes de Ruiters en Jan Bos voortvlugtig. Tenslotte zendt de burgemeester op 17 oktober 1832 een proces-verbaal van een voorval aan de Gouverneur⁶. Schalkwijk werd kennelijk als een veilige onderduikplaats beschouwd, want een zekere Joannis de Ruiters uit Leeuwen onder Wamel had in 1831 moeten uitmarcheren

met de schutterij maar hij had zich "even voor de oproeping tot den uitmarsch opzettelijk verwijderd, zonder men vroeger deszelfs verblijfplaats heeft kunnen ontdekken". Als burgemeester Van der Pouw op 10 oktober in opdracht van de Gouverneur bij Teunis Uijterwaal, waar de voortvluchtige woonde, Joannis komt arresteren is de vogel echter al gevlogen.

Houten

Ook in Houten onttrekken zich schutters aan het mobilisatiebevel. Genoemd worden Wilhelmus Weman, Johannes van den Boogaard en Joannes Bernardussen, die alle drie tot de eerste Ban van de schutterij behoren. Burgemeester Van Hulsteijn schrijft aan burgemeesters van plaatsen waarvan men denkt dat ze daar naartoe gevlucht zijn maar op 16 maart 1831 moet hij de Gouverneur melden dat hij de voortvluchtige schutters niet heeft kunnen opsporen⁷. Ook hier wordt bedreigd dat de ouders inkwartiering zullen krijgen. En de straffen die de Krijgsraad wegens desertie uitdeelt zijn niet mis: een circulaire van 14 juli 1831 van de Gouverneur aan de gemeentebesturen meldt dat twee schutters zijn veroordeeld "tot de kruiwangstraf voor den tijd van tien jaren"⁸. Daarmee is de onrust kennelijk niet geheel voorbij want op 27 november 1832 (dus meer dan een jaar na de veldtocht) schrijft de Gouverneur een "zeer vertrouwelijke" brief aan de burgemeester van Houten en Oud-Wulven waarin hij vraagt "mij per omgaande Uwe bevinding te willen mededelen omtrent den indruk welke de besluiten tot mobilisatie van de 2^e en 3^e ban der schutterijen en tot oproeping van den landstorm .... In uwe gemeente gemaakt hebben". Bij dit laatste moet worden bedacht dat de troepen nog jaren halsstarrig door de Koning "in het veld" gehouden werden; eerst in 1839 wordt een vredesakkoord gesloten.

Op 30 november en 5 december daaropvolgend antwoordt burgemeester van Hulsteijn dat de "omstandigheden met zeer veel gelatenheid wordt aanschouwd" en dat "alle bedenkelijke bedaardheid heeft geheerscht"⁹.

Nasleep

En wat is de nasleep van dit 'Koninklijk' avontuur?

Een soldaat uit het Korps Vrijwillige Jagers van Van Dam, dat deelnam aan de tiendaagse veldtocht (Bartoen en Kraan, 1980, 17)

In de overlijdensregisters van de gemeenten Houten, Schonauwen, Schalkwijk en Tull en 't Waal is de dood van vier schutters en van vier militairen ingeschreven.

In Schonauwen is dat Willem Lagerweij, die als schutter in de eerste Compagnie van het 1e Bataillon Utrechtse Schutterij, 30 jaar oud op 30 maart 1831 in Bergen op Zoom overlijdt. Het register van Houten geeft drie akten. In het Groot Hospitaal te Utrecht sterft op 2 juni 1831 Gerrit van Straten, oud 26 jaar, fuselier bij de derde Compagnie derde Bataillon der vijfde afdeling Infanterie. Op 23 juli 1831 overlijdt Anthonie van Oosterom, fuselier bij het Depôt der dertiende afdeling Infanterie, oud 19 jaar, in Arnhem. Nicolaas de Reuver, oud 29 jaar en schutter bij het vijfde Bataillon der afdeling Schutterij van Utrecht, overlijdt op 4 september 1832 in Den Bosch.

In Schalkwijk zijn drie doden te betreuren. Als eerste Klaas Peek, schutter bij de vierde Compagnie van het derde Bataillon afdeling

Mobiele Schutterij die op 23 september 1831 in Bergen op Zoom overlijdt. Daarnaast Joannis Blaas, schutter van de Mobiele Stichtse Schutterij in Substantie bij de tweede Compagnie van het depôt der negende afdeling Infanterie, die op 15 januari 1832 in het Groot Hospitaal te Utrecht sterft. Tenslotte Hendrik van Schaik, fuselier bij de vierde Compagnie reserve Bataillon dertiende afdeling Infanterie die, 21 jaar oud, overlijdt in Roosendaal op 28 april 1832.

En tenslotte komt uit Tull en 't Waal om in de veldtocht de fuselier der eerste Compagnie van de reserve Bataillon van de tiende afdeling Infanterie, Jan van den Berg die op 10 november 1831 in Bergen op Zoom overlijdt.

*Wijnand Thoomes was van 1965 tot 1994 secretaris van de Stichting Het Utrechts Monumentenfonds en doet thans onderzoek naar de leefomstandigheden in de eerste helft van de 19de eeuw in de gemeente Schonauwen.

Literatuur:

- Barteo, A. en F. Kraan. *Stelligen onwil, dienstweigeren tijdens de Belgische Opstand*. Amsterdam, 1996.
- Graafhuis, A., Werkhoven na de Belgische Opstand van 1830. In: *Tussen Rijn en Lek*, 2 (1968-3), 7-12.
- Nater, J.P. *De tiendaagse veldtocht*. Haarlem, 1980.

Noten:

1. Gemeente Houten, Oud-archief gemeente Houten, ingekomen stukken 94.
2. HUA, Archief Commissaris der Koningin, 7402.
3. Gemeente Houten, Oud-archief gemeente Schalkwijk, 35.
4. Idem, 42 (Agenda's van ingekomen en uitgegane brieven); de oorspronkelijke stukken zijn maar gedeeltelijk bewaard gebleven.
5. Idem, 42.
6. HUA, Archief Commissaris der Koningin, 5777, stuk 18 oktober 1832/6.
7. Gemeente Houten, Oud-archief gemeente Houten, 95.
8. Idem, 95.
9. Idem, 96.

Een Romeinse villa bij De Zemelen onder Cothen met een Keltische eigenaar?

Ad van Bommel*

Relativering

De afgelopen jaren is duidelijker geworden dat in deze contreien de Romeinse aanwezigheid langs de Rijn, de toenmalige rijksgrens, de limes, veel nadrukkelijker is geweest dan lang is gedacht. Natuurlijk de forten langs de rivier in onder meer Wijk bij Duurstede, Vechten en Utrecht waren bekend. Met name door allerlei activiteiten ten behoeve van de nieuwe woningbouwlocatie Leidsche Rijn ten westen van Utrecht, zijn wegen, kaden, schepen en zelfs wachttorens ontdekt. Tot voor kort waren die wachttorens vrijwel alleen bekend van plaatsen waar de grens niet lang de rivier liep zoals in Zuid-Duitsland of in Noord-Engeland¹.

In het algemeen werd aangenomen dat de grote Romeinse herenboerderijen, de villae, niet in grensstreken voorkwamen. Het was daar te gevaarlijk en de risico's van plundering en vernieling te groot. Daarom zouden we ze in ons land alleen in Limburg kunnen aantreffen waar ze inderdaad (bijvoorbeeld in Voerendaal) een aantal malen zijn ontdekt. Dat er ook enkele in Houten, dus in de grensstreek, zijn gevonden, is dan ook opmerkelijk. Van Dockum en Hensing stelden in 1994: "Vergelijkbare 'villa'-achtige stenen gebouwen moeten in het Kromme-Rijngebied buiten de militaire versterkingen en de bijbehorende kampdorpen een uitzondering zijn geweest"². Ook dit blijkt enige relativering te behoeven.

Villa

Het is al decennia bekend dat op de oude oeverwallen van de Rijn tussen Wijk bij Duurstede, Houten en Utrecht resten van nederzettingen uit de Romeinse tijd aanwezig zijn. Wie aldaar over geploegd land loopt, vindt al snel aardewerkscherven uit die tijd. Sommige stukken land hebben de status van wettelijk beschermd archeologisch monument. Zo ook het land aan de Kapelleweg (no. 7) onder de buurtschap Dwarsdijk tussen Cothen

Op de voorgrond de Kapelleweg, dan het terrein van de villa en op de achtergrond boerderij De Zemelen (foto auteur, mei 2003)

en 't Goy. Ingevolge voorgenomen bouwwerkzaamheden werd bij de huidige, achttiende-eeuwse boerderij De Zemelen een archeologisch onderzoek (2000) verricht en werden iets ten oosten daarvan door leden van de Stichting Wijks Castellum allerlei oppervlaktevondsten gedaan (2001) waaronder Romeins bouwpuin. Het archeologisch onderzoek (grondsporen, aardewerk) maakte duidelijk dat alhier al vanaf de IJzertijd mensen moeten hebben gewoond. Het bouwpuin, waaronder stukken met restanten van een muurschildering, maakte duidelijk dat hier een Romeins stenen bouwwerk moet hebben bestaan. Van de opgraving en de oppervlaktevondsten is in februari 2003 een rapport verschenen van de hand van Van Doesburg³.

Enige weken na de verschijning van dit rapport is onder leiding van Van Doesburg een aantal sleuven op het terrein met het bouwpuin gegraven⁴. Daarbij zijn brokjes funderingspuin gevonden waardoor de contouren van een stenen gebouw van circa 9 x 30 meter zichtbaar werden. Er is door het veelvuldig ploegen en het rooien van boomgaarden helaas weinig meer van over. Zo zijn bijvoorbeeld in periode

1960-1965, volgens zeggen, ter plekke bij egaliseringswerkzaamheden allerlei muurresten in een greppel geschoven. Het is mogelijk dat er elders nog wel funderingsresten te vinden zijn maar dan buiten het beschermd gebied: het gebouw heeft precies aan de rand van het momenteel beschermd gebied gestaan.

Uitbreiding van dat gebied is wenselijk. Van Doesburg acht het waarschijnlijk dat het gebouw een Romeinse villa is geweest en dat er waarschijnlijk meer villae in het Kromme-Rijngedebied hebben gestaan dan dat tot nu aangenomen werd.

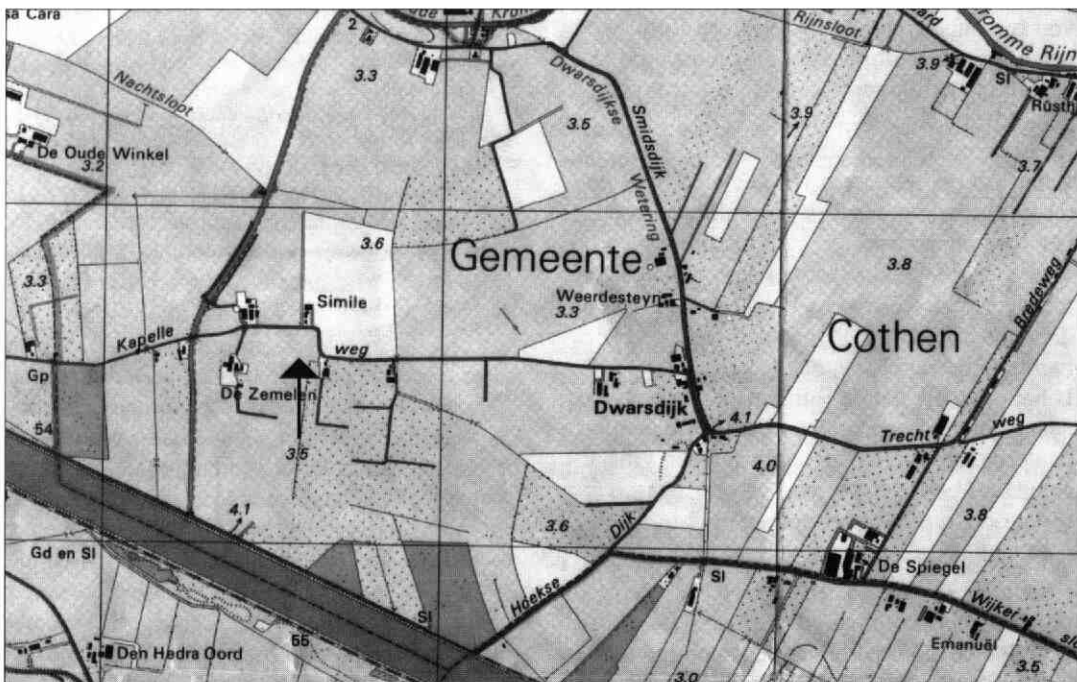
Naar mijn mening zou hier sprake kunnen zijn van wat tegenwoordig wel een villa rustica wordt genoemd: een relatief kleinschalig boerenbedrijf op familiebasis. "Der bäuerliche Einzelhof (villa rustica) war die ländliche Siedlungs-, Wirtschafts- und Bauform der römischen Kaizerzeit"⁵.

Het gebouw stond op een plaats waar de voor het overige rechte Kapelleweg vlak achter elkaar twee haakse bochten maakt; bochten waarvoor landschappelijk gezien geen reden is. Dit bracht mij er toe om Van Doesburg te suggereren dat op het moment dat die weg werd

aangelegd het Romeinse gebouw er waarschijnlijk nog stond! De weg gaat direct om het gebouw heen.

Villa Simile

De Kapelleweg dankt zijn naam aan de kapel die ooit aan het begin ervan stond. Die kapel wordt in 1375 genoemd maar is waarschijnlijk ouder⁶. De weg zelf lijkt een natuurlijke toegang tot de villa te zijn vanuit de richting Wijk bij Duurstede (waar een fort was) via de eeuwenoude Trechtweg, en verder richting Vechten en Utrecht (met elk een fort) en Houten (met villae). Mag de weg inclusief de twee haakse bochten oorspronkelijk zijn ontstaan ingevolge de locatie van een Romeinse villa aldaar, dan blijft het feit dat die twee haakse bochten er nog steeds zijn, heel opmerkelijk. Immers zolang er een gebouw staat, moet de weg er in twee bochten omheen. Zo gauw er geen gebouw meer is, mag je verwachten dat de bochten door het verkeer van alle dag worden afgesneden en de weg min of meer recht door gaat lopen. In het bovengenoemde rapport wordt gemeld dat het terrein waarop de villa zich bevond ook in de laat-Romeinse tijd en in

Detail van de topografische kaart (1:25.000) uit 2000 van de villa bij De Zemelen (zie pijl) en omgeving (Topografische Dienst Emmen, blad 39A)

de vroege middeleeuwen in gebruik bleef. De Romeinen hebben dit gebied in de loop van de derde eeuw verlaten. Uit schriftelijke bronnen is bekend dat resten Romeinse gebouwen (forten) nog tot in achtste / negende eeuw in het gebied, aanwezig waren. Wellicht is nadat het stenen gebouw was verdwenen ter plekke een houten gebouw opgetrokken. De naam Zemelen komt immers al voor in de vroege middeleeuwen. Het in de 12de eeuw gemaakte afschrift van een uit de tweede helft van de 9de eeuw stammende lijst van goederen van de St. Maartenskerk te Utrecht geeft: "In villa Simile masum I" ofwel in Zemelen I hoeve⁷. De eerst volgende vermelding is uit 1282 wanneer een stuk bouwland in de parochie Werkhoven, gelegen in Zemel, wordt beleend⁸. In 1312 is sprake van land tussen de hoeve van Arnoud Hubertszn en de Zemele⁹. Daarna worden de vermeldingen steeds talrijker.

Keltische naam

Waar komt de naam Zemele of beter Simile vandaan? De naamkundige Gysseling merkt daarover in een studie naar nederzettingenamen uit de Frankische tijd het volgende op. Volgens hem is hier sprake van een Keltisch woord uit voorromeinse tijd, afgeleid van een Keltische persoonsnaam. Simile zou komen uit Similja "enthält ja anscheidend den sonst nur im Ubiergebiet [rond Keulen] belegten PN [Personennamen] Similis, Similio"¹⁰. We weten dat op het terrein De Zemelen regelmatig Keltische munten zijn gevonden uit het begin van onze jaartelling¹¹. Ook tijdens het bovengenoemde veldonderzoek is een Keltische munt gevonden. Volgens Van Doesburg zijn elders in het Kromme-Rijngebied Keltische munten uiterst zeldzaam.

Is het mogelijk dat de Romeinse villa ook al de naam Simile droeg en dat we na 2000 jaar, in de vorm van Similis, de naam van een vroege eigenaar / bewoner kennen? Als dit zo is, dan is dat op z'n minst zeer opmerkelijk te noemen!

* Dr. A.A.B. van Bommel is sociaal geograaf, woonachtig in Wijk bij Duurstede en werkzaam in Den Haag als senior adviseur bij de Vereniging van Hogescholen, de HBO-raad. Zijn historisch onderzoek richt zich vooral op het Kromme-Rijngebied en op Cothen.

Noten:

1. De Volkskrant, 17-5-2003.
2. In: W.A. van Es, W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland: van Traiectum tot Dorestad* (50 v. Chr.-950 na Chr.). Utrecht, 1994, 222.
3. J. van Doesburg, *Een waarderend archeologisch onderzoek op het terrein van het archeologisch monument Cothen-De Zemelen* (gem. Wijk bij Duurstede). ROB Rapportage Archeologische Monumentenzorg 97. Amersfoort, 2003; attendering in D.H. Kok et al (red.), *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 2000-2001*. Utrecht, 2002, 234-235.
4. Lezing J. van Doesburg op 26-3-2003 te Wijk bij Duurstede, georganiseerd door de Stichting Wijks Castellum.
5. W. Gzysz, Der römische Gutshof – Landwirtschaft in grossem Stil. In: W. Menghin, D. Planck (ed.), *Menschen, Zeiten, Räume – Archäologie in Deutschland*. Stuttgart, 2002, 274-280 in het bijzonder 274.
6. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*. Zupthen, 1983, 353.
7. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, I, nr. 49 en V, p. 565.
8. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, IV, nrs. 2090-2092.
9. J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*. Utrecht, 1937, nr. 251.
10. M. Gysseling, Die Fränkischen Siedlungsnamen. In: Fr. Petri (ed.), *Siedlung, Sprache und Bevölkerungsstruktur in Frankenreich*. Darmstadt, 1973, 229-255 in het bijzonder 231.
11. Zie o.a. D.H. Kok et al (red.), *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1990-1991*. Utrecht, 1997, 40 en noot 2, p. 24.

Marckenburg: heb je 't al gehoord van die vreselijke moord?

Anton van Schip en Frans Landzaat*

Schalkwijk, een dorp waar vrede gewoon is. Wie zou als hij door een dorp als Schalkwijk loopt aan "een vreselijke moord", en aan "bloedvergieten" denken? In zo'n vredig dorp kom je gewoon niet op zoiets akeligs. Het bloederigste dat je er kunt tegenkomen is het vlees bij de slager. Alleen als je in december door het buitengebied fietst, kun je daar wel geconfronteerd worden met een minder vreedzaam en in ieder geval bloediger tafereel. Dat van een drijfjacht, waarbij het wild naar de eeuwige jachtvelden én naar de kerstdiners geschoten wordt.

We denken dat maar weinigen bij een eerste kennismaking met Schalkwijk, als er met hen gesproken wordt over "een vreselijke moord", daarbij associaties zullen krijgen met oorlog en belegering en veel moorden. Die gaan toch aan zo'n klein rustig dorp voorbij? En toch wordt beweerd dat dit in Schalkwijk wél gebeurd is. Zij het al een hele poos geleden. En wel op Marckenburg¹.

Zeer korte geschiedenis van Marckenburg. Deze geschiedschrijving moet noodgedwongen kort zijn, omdat over dit kasteel maar heel weinig met zekerheid bekend is. Marckenburg is verdwenen, bijna zonder een spoor achter te laten. Op de dag van vandaag is er alleen nog het terrein aan te wijzen waar het gestaan heeft. Zelfs de funderingssporen ervan zijn zodanig uitgewist dat bodemweerstandsmetingen door de Stichting RAAP in 1988 uitgevoerd, als enige resultaat hadden dat een ongeveer vierkante plattegrond herkend kon worden, echter met maar heel vage details². Bij een tweetal opgravingen in 1990 werden geen duidelijke fundamentsresten meer aangetroffen, wel veel losse stenen en puin³. Het kasteel lag tot 1355 in de buurt van waar nu de langhuisboerderij 'Marckenburg' aan de Provincialeweg 12 te Schalkwijk (gemeente Houten) staat, zo'n 900 meter ten noordoosten van deze boerderij.

Onbekend is wie de bouwheer ervan geweest is⁴. Men denkt aan iemand uit het geslacht Ten Goye. Het is op enig moment door een huwelijk in het bezit gekomen van Hendrik van Vianen. Door een conflict over bestuurlijke kwesties raakte deze in oorlog met bisschop Jan van Arkel. Bij het overlijden van Hendrik, rond 1352, zette diens zoon Gijsbrecht de strijd met bisschop Jan voort. Deze strijd resulteerde in een belegering en de inname van Marckenburg door de bisschop. In 1355 werd het kasteel afgebroken, zodanig dat geen steen ervan nu nog op de andere staat. Sic transit gloria mundi: zo vergaat de glorie der wereld!

Werd er tijdens de belegering van Marckenburg gemoord?

Bij een belegering in de 14de eeuw werd vaak gebruik gemaakt van eeuwenoude en beproefde strijdmiddelen, die reeds door de Romeinen en hun voorgangers toegepast waren. Molhuysen beschrijft er een aantal⁵. Zo werd er psychologische strijd gevoerd: men daagde elkaar uit, schreeuwde beledigingen: "vinnigen schimp en smaad". Maar schelden doet geen zeer! Daarnaast waren er de oorlogsmachines: men gebruikte stormrammen, die op overkapt vloten gebouwd werden om zo, de gracht overvarend, de muren te kunnen slopen. Ook werden werpwerktuigen, blijden genaamd, gebruikt om allerlei al dan niet brandend materiaal en grote stenen (zie afb.) in en op de belegerde vesting te smijten. Zo'n steen was een blijdeboodschap (ja, zo moet het er staan) die je de kop kon kosten. Molhuysen beschrijft in dit verband ook: "eene afschuwelijke manier van belegering" waarbij: "(...) gestorven vee en allerlei onreinheid" waaronder: "tonnen vol mest (...) en schadelijke dingen (...) in zulke menigte in het slot" geworpen werd, "dat de belegerden door den verpestende stank tot de overgaaf gedrongen werden." Dit alles niet alleen met de bedoeling om de verdedigers uit te roken en de adem af te snijden, maar ook

Bij Marckenburg gevonden blijdekogels
(foto F. Landzaat, ca. 1994)

om het drinkwater onbruikbaar te maken. Daardoor werd de kans dat ze een besmettelijke en toen vaak dodelijke ziekte op zouden lopen flink vergroot. Ook bestookte men elkaar met pijlen, stenen, hete olie en alles wat de tegenstander verder schade zou kunnen berokkenen. Een aanwijzing dat er bij de belegering gebruik gemaakt zou kunnen zijn van een van de nieuwste uitvindingen in die tijd op het gebied van oorlogvoering - het vuurwapen - was de vondst van een tweetal loden voorwerpen, één cilindervormig en één bolvormig, waarvan aangenomen wordt dat het afgevuurde projectielen zijn. Deze vondst werd gedaan bij een onderzoek ter plaatse door leden van de Archeologische Werkgroep Schalkwijk in de jaren 1992-1994.

Al met al was, en is, een belegering een toestand die wat voorzichtiger mensen proberen te vermijden, omdat ze hun leven te lief hebben. Echter in oorlogstijd werd en wordt er, bij "normale" oorlogshandelingen, niet van moorden gesproken. Een soldaat doodt en / of wordt gedood. En de non-combattanten, kinderen, vrouwen en bejaarden, weerloos lijdende voorwerpen van een oorlog, komen om door oorlogshandelingen. Hoewel er mogelijk veel leed en dood was bij de naar alle waarschijnlijkheid "normaal" verlopen belegering van Marckenburg, werd er daarbij dus niet gemoord.

Werd de inname van Marckenburg dan een slachtpartij?

Het Aardrijkskundig Woordenboek vermeldt onder het trefwoord Merckenburg: "Mercken-

burg of Markenburg, voorm. kast., prov. Utrecht, omstreeks Schalkwijk, hetwelk toebehoorde aan den Heer Gijsbrecht van Brederode, Heer van Vianen en 't Goye. Het werd in 1353 door Jan van Arkel, den zeven en veertigsten Bisschop van Utrecht, negen weken beschoten; stormenderhand ingenomen en de bezetting over de kling gejaagd. Het is, ingevolge een getroffen zoen met den Bisschop, in het jaar 1355, afgebroken."⁶ De auteur van dit Woordenboek, Van der Aa, spreekt hier in niets verbloemende taal over Jan van Arkel als een legeraanvoerder die weerloze mannen, vrouwen en kinderen, die zich aan hem overgegeven hadden heeft laten afslachten. En dat is, naar onze huidige normen wél moord. Als het inderdaad zo gebeurd is. Maar kunnen wij de auteur op zijn woord geloven? Deze kan immers niet spreken uit eigen ondervinding, want de overgave vond plaats zo'n vijfhonderd jaar voordat hij het bovenstaande schreef. Maar het zou kunnen dat hij zich op bronnen uit de 14de eeuw heeft gebaseerd. Dit laatste wordt ons bij lezing van zijn pennenvrucht echter niet duidelijk. Molhuysen heeft een andere visie op Jan van Arkel. Hij deelt ons mee dat: "Bisschop Johann van Arkel een man van goeden wil, moed en kracht" was. "Om de strooperijen van Zweder van Voorst, die geheel Overijssel onveilig maakten, te beteugelen, zag hij zich genoodzaakt, deszelfs slot te belegeren.". "De belegerden gaven zich na een beleg van vijftien weken, den 10 Nov. 1362 over. Het behoud van leven, goederen en wapenen werd toegestaan, hetgeen velen niet behaagde"⁷. Blijkbaar was Jan van Arkel dus na zijn overwinning op Van Voorst (veel) humaner dan een groot aantal van zijn tijdgenoten. Op zich was het namelijk in de 14de eeuw en lang daarvoor en nog lang daarna, min of meer een recht van de belegeraars, om na de inname van stad of vesting, deze te plunderen, daar te verkrachten en te moorden. Bovendien en wel begrijpelijk, zullen de mensen die Van Voorst het leven zuur gemaakt had, ongetwijfeld liever hebben gezien dat deze roofridder en zijn gebroed een kopje kleiner gemaakt werden, dan dat hun vrije aftocht geboden werd. Echter bisschop Jan beschikt anders, in ieder geval volgens Molhuysen. En deze auteur baseert

zich daarbij op 14de-eeuwse bronnen over de belegering van het kasteel van Zweder van Voorst.

Een grote teleurstelling wacht degene die streeft naar een historische onderbouwing van de belegering en inname van Marckenburg. Rutgers, die een uitvoerig geannoteerde en gedocumenteerde verhandeling over het leven van Jan van Arkel heeft geschreven, vermeldt over deze belegering en inname niet meer dan het feit dat Marckenburg belegerd en ingenomen is⁸. Over de belegering en het slopen daarvan schrijft hij verder: "In de oorkonden zijn over beide acties geen gegevens te vinden; (...)." Rutgers schetst Van Arkel als een man die in conflicten geneigd was tot een compromis en die er naar streefde om feitelijke oorlogstoestanden te voorkomen¹⁰. Uit niets in Rutgers' publicatie valt op te maken dat Van Arkel zich bij zijn belegeringen wreed of bloeddorstig zou hebben betoond. Wittewaall en Smits noemen wel de belegering van Marckenburg, maar ook zij gewagen daarbij niet van een moordpartij bij de inname¹¹. Het lijkt er dan ook op dat Jan van Arkel helemaal niet zo bloeddorstig was, als hij in het Aardrijkskundig Woordenboek door Van der AA wordt afgeschilderd.

Hoe zou het idee dat Jan van Arkel een wreed-aard was, hebben kunnen ontstaan? Mogelijk heeft de (plaatselijke) volksoverlevering hierbij een rol gespeeld, die om het verhaal van de belegering van Marckenburg een stuk interessanter te maken, daaraan in de loop der tijd een aantal bloederige details heeft toegevoegd.

Gezien het beeld dat Molhuysen en Rutgers goed gedocumenteerd van Jan van Arkel als krijgsheer schetsen, ligt het echter voor de hand om er van uit te gaan dat ook de belegerden van kasteel Marckenburg, net als die van kasteel Voorst, vrije aftocht van bisschop Jan hebben verkregen met behoud van leven, goed en wapens. Het had veel beroerder voor hun af kunnen lopen, zeker in die tijd!

* Beide auteurs zijn lid van de Archeologische Werkgroep "Leen de Keijzer" te Houten.

Noten:

1. Andere spellingen van de naam Marckenburg zoals bijvoorbeeld: Markenburg, Merckeburg en Merckenburg, komen ook voor.
2. Tent, W.J. van, 'Houten - Kasteelterreinen Blommestejn, Merckeburg en Schalkwijk', D.H. Kok, S.G. van Dockum, F. Vogelzang, red., *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1988-1989*, Provincie Utrecht en Stichting Publicaties Oud-Utrecht (SPOU), Utrecht 1996, pp. 42, 43.
3. Tent, W.J. van, 'Houten - Merckenburg', D.H. Kok, S.G. van Dockum, F. Vogelzang, red., *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1990-1991*, Provincie Utrecht en Stichting Publicaties Oud-Utrecht (SPOU), Utrecht 1997, p. 43.
4. Wittewaall. O. en J. Smits, 'Marckenburg', B. Olde Meyerink e.a., red., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Stichting Utrechtse Kastelen, 1995, p. 305.
5. Molhuysen, P.C., 'Belegeringsmanier der veertiende eeuw', J. de Lange, *Overijselsche Almanak voor Oudheid en Letteren 1836, Deventer; 1835* [?!], p. 18-23.
6. AA, A.J. van der, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Noorduyn en Zoon, Gorinchem, 1851, p. 1021.
7. Zie noot 5.
8. Rutgers, C.A., 'De strijd om het bestaan van het Sticht', *Jan van Arkel Bisschop van Utrecht*, Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht, XXXIV, 1970, p. 78 en p. 80.
9. Ibid. p.79.
10. Ibid. p. 80.
11. Zie noot 4.

Varia

Nogmaals 'Historische Grenspalen'

Het september 2001 nummer van dit tijdschrift bevat een artikel van mijn hand over historische grenspalen in het Kromme-Rijngebied. Inmiddels is over twee daarin genoemde palen meer duidelijkheid te verschaffen.

1. Melding wordt gemaakt van een op de zomerdijk langs de rijn in de Amerongse Bovenpolder liggende stenen (hectometer)paal met nummer 127. De herkomst daarvan was mij toen een raadsel. Echter het archief van Huis Amerongen bevat een kaart van die polder uit 1919 (gemeente Amerongen, sectie E, no 289) met daarop langs de rivier de locatie van onder meer een hectometerpaal 127 (HUA: Huis Amerongen, 1854).
2. In het artikel beschrijf ik een, gelet op de stijl, waarschijnlijk achttiende-eeuwse stenen paal die het begin van de Noordelijke Lekdijk bij Amerongen markeert. Nadien vermoedde ik dat de paal uit 1727 kon dateren. Immers in het archief van het Huis Amerongen bevindt zich een (ongedateerd) afschrift van een bezwaarschrift van de Vrouwe van Amerongen. Zij maakt bezwaar tegen het voornemen van het hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams om aan het begin van den "Roeij off Lec-kendijck" omtrent het paaltje no. 1 een grote paal neer te zetten.

Op het afschrift is later aangekend dat het hoogheemraadschap bij het voornemen blijft: 8-1-1727 (HUA, Huis Amerongen, 393). Echter ook deze grote paal is niet de huidige paal. In de resoluties van het hoogheemraadschap valt namelijk te lezen dat steenhouwer Verkerk op 3 november 1768 opdracht krijgt om voor 1 maart 1769 aan het begin van de dijk te Amerongen een grote stenen paal te plaatsen. Verkerk heeft die paal voor 18 gulden geoffreerd. Het lijkt me toe dat de huidige stenen paal aldaar dan ook begin 1769 zal zijn neergezet (SAR: Lekdijk Bovendams, 33, fol. 147-148). (*Ad van Bemmell*)

Nogmaals de 'graaf' (rectificatie)

In deze in het vorige nummer geplaatste reactie is een aantal regels weggevallen.

In het laatste nummer van de vorige jaargang (36-4, 2002, 75) zijn drie reacties gegeven op een eerder artikel van mijn hand over gevonden middeleeuwse schep waarschijnlijk zonder kruk. In tegenstelling tot wat de redactie schrijft, kwam ik in mijn artikel tot de conclusie dat het gevonden schepblad (waarschijnlijk) *niet* als graaf gebruikt was. De mogelijkheid die Van Bemmell oppert dat de schep gebruikt zou kunnen zijn voor het afsteken van verteerde mest lijkt me heel plausibel, gezien de overeenkomst in consistentie tussen mest en veen. Ik ben het met Klootwijk eens dat het feit dat er in de omgeving van Houten turf gestoken is, er oorzaak *van zou kunnen zijn*, dat een spade voor het steken van turf in Houten 'verdwaalde'. Of 'onze' schep al dan niet als caschrom gebruikt is ook niet met stelligheid te zeggen, omdat daarvoor te veel spade ontbreekt. Overigens heb ik enkele jaren geleden een soortgelijk spitapparaat in gebruik gezien op een van de volkstuinten van de RK Kerk in Werkhoven. Uit de informatie die Kok aanleverde, namelijk dat er in Gouda een kruk gevonden is die met zekerheid tussen 1120 en 1135 gedateerd moet worden, kan, als hij zelf al doet, geconcludeerd worden dat er in ieder geval al in die tijd spit-/schepgereedschap met een kruk in gebruik was. (*Anton van Schip*)

Heropening Streekarchivariaat

Eind mei 2003 hebben de archiefcommissie en het college van burgemeester en wethouders van Wijk bij Duurstede ingestemd met het voorstel om het hoofdbestanddeel van de in oktober 2002 onder water gelopen archieven te vriesdrogen. Alle betrokken negen gemeenten en 23 particulieren (waaronder ook de Historische Kring Tussen Rijn en Lek) hebben vervolgens in juni en juli 2003 goedkeuring verleend voor dit eerste herstel van hun eigen-

dommen. Nadat de gemeenteraad van Wijk bij Duurstede en het provinciaal bestuur van Utrecht het benodigde krediet van € 525.000 beschikbaar hadden gesteld, zijn half juli de contracten met de uitverkoren bedrijven gesloten en is het vriesdrogen daadwerkelijk in gang gezet.

Drie bedrijven

Op advies van de projectgroep herstel archieven is de opdracht verdeeld over drie bedrijven. Met Preservation Technologies in Heerhugowaard is een overeenkomst gesloten om in een tijdsbestek van 24 maanden voor € 240.000 te vriesdrogen: 184 m¹ van de permanent te bewaren archieven, de 74 m³ bouwvergunningen, de 13 m¹ kranten en de 240 m³ op termijn te vernietigen archieven. Het opnieuw verpakken en inventariseren van de waterschade ten behoeve van de tweede herstelfase van 271 m³ archieven, bouwvergunningen en kranten is opgedragen aan het bedrijf Hoogduin Papierrestauratoren in Delft voor € 39.000.

Restauratie-atelier Helmond tenslotte heeft de opdracht gekregen om in een periode van 14 maanden 373 m³ van de permanent te bewaren archieven en collecties voor € 204.000 te vriesdrogen, inclusief herverpakking en schade-inventarisatie.

Twee jaar

De hele vriesdroogoperatie duurt ongeveer twee jaar. Op basis van de gebruiksfrequentie en het cultuurhistorisch belang van de ongeveer 170 verschillende archieven en collecties, is bepaald welke het eerst aan de beurt komen. Volgens een transportschema wordt, rekening houdend met de verwerkingscapaciteit van de bedrijven, telkens een aantal kooien met diepgevroren archieven uit het vrieshuis in Cothen per vriesauto vervoerd naar Heerhugowaard en Helmond om de eerste herstelfase te ondergaan. In totaal gaat het om 170 kooien. Een kooi bevat gemiddeld 5,5 strekkende meter archief of 44 archiefdozen en weegt gemiddeld 274 kilo. Bijna de helft van dit gewicht bestaat uit ijs.

De eerste tien kooien met vernietigbare archieven zijn op 4 juni door Preservation Technologies opgehaald en zijn op 12 septem-

ber gereed. Omdat de archiefruimte in Wijk bij Duurstede dan nog niet klaar is, blijven de gevriesdroogde archieven voorlopig in Heerhugowaard opgeslagen. In de week van 15 september zal het tweede heentransport vanuit Cothen naar Preservation Technologies plaatsvinden, bestaande uit vijf kooien met vernietigbare archieven en vijf met te bewaren archieven. Op 15 juli j.l. zijn de eerste vier kooien door het Restauratie-atelier Helmond opgehaald. Deze kooien met te bewaren archieven worden half september teruggebracht naar de gemeentelijke archiefbewaarplaats in Rhenen, waar ook andere archieven uit Wijk bij Duurstede tijdelijk zijn opgeslagen.

Hervatting dienstverlening

Naar verwachting kunnen de eerste droge archieven half november 2003 terugkeren naar de herstelde archiefbewaarplaats. Tot die tijd blijven ze elders opgeslagen. Na controle en etikettering kan het grootste deel van de gevriesdroogde stukken dan weer worden geraadpleegd door interne en externe klanten. Uiteraard zullen ook de archieven die niet onder water hebben gestaan en de al eerder bij de proefbehandelingen herstelde stukken (samen ca. 275 strekkende meter) eind 2003 naar Wijk bij Duurstede worden verhuisd vanuit Rotterdam en Rhenen.

Het is de bedoeling om de nieuwe studiezaal van het Streekarchivariaat op 5 januari 2004 in gebruik te nemen. Op dat moment zal ongeveer 350 strekkende meter historisch archief weer beschikbaar zijn voor belangstellenden. De resterende 600 strekkende meter zal in de periode vanaf januari 2004 tot september 2005 gefaseerd beschikbaar komen. Bezoekers zullen straks op de website van de gemeente Wijk bij Duurstede (www.wijkbijduurstede.nl) en/of van de gezamenlijke Utrechtse archiefdiensten (www.utrecht.sarchiefnet.nl) zo goed mogelijk worden geïnformeerd welke archieven en collecties wanneer kunnen worden ingezien.

Herstel archiefbewaarplaats

Het bouwkundig herstel van de onder water gelopen ruimten en installaties is vertraagd door aanvullende eisen van de brandweer en provinciale archiefinspectie. Na advisering

door externe deskundigen over de risico's van water- en brandoverlast, is besloten tot het aanbrengen van een gasblusinstallatie, vijf watermelders, verhoogde drempels en een dompelpomp. Bovendien wordt de achtermuur waterdicht gemaakt. Extra brandwerende wandbekleding en waterwerende deuren zijn onnodig. De gemeenteraad van Wijk bij Duurstede heeft eind

juni ingestemd met het herstel- en verbeterplan, waarmee een bedrag van € 343.000 is gemoeid.

Vooruitlopend op de officiële goedkeuring door de provinciale archiefinspectie, is in juli

een daadwerkelijk begin gemaakt met het herstel. Wanneer alles volgens planning verloopt, kunnen de ruimten en installaties in november 2003 gereed zijn.

Daarna kan een begin worden gemaakt met het opnieuw inrichten. De oude studiezaal in de kelder wordt verbouwd en gebruikt voor de op termijn te vernietigen archieven van de gemeente Wijk bij Duurstede. De te bewaren archieven en collecties van Wijk en de overige acht gemeenten die deel uitmaken van het Streekarchivariaat worden ondergebracht in de archiefbewaarplaats. (*Ria van der Eerden*)

Wat verbergt zich achter én onder 'Cothen'?

Ad van Bommel*

Hoog en droog

Duizenden keren moet ik de, voor onze polderlandse begrippen, hooggelegen kern van Cothen met zijn Brink en kerk aan de Kromme Rijn zijn op- en afgietst. 'Die Brink is heel oud', hoorde ik op school tijdens mijn favoriete lessen aardrijkskunde en geschiedenis. Maar hoe oud? En is die bult waar de Brink op ligt van oorsprong natuurlijk of kunstmatig? In 1969, ik was vijftien, deed zich een buitenkans voor. Rond de Brink werden twee nieuwe straten - De Rhijnesteinstraat en In de Bogerd - aangelegd en woningen gebouwd. Bovendien werd de Dorpsstraat opgebroken voor een nieuw riool dat ter hoogte van de Brink in een diepe sleuf kwam te liggen. In de ongeveer een halve meter diepe bouwputten aan In de Bo-

gerd zag ik zwart verkolde grond. Ook vond ik er, evenals aan het begin van de Rhijnesteinstraat, allerlei aardewerkscherven. Begin 1970 zijn die scherven door de toenmalig provinciaal-archeoloog Van Tent als 9de-10de -eeuws gedateerd. Daarnaast is rond 1995 in een tuin aan de Brink enig aardewerk uit de 12de eeuw gevonden. Hoewel ik met mijn neus boven op de diepe rioleeringsleuf heb gestaan, kan ik me helaas niet meer herinneren of het profiel op een natuurlijke dan wel op een kunstmatige oorsprong van de Brink duidde.

In elk geval wordt de kern van Cothen al meer dan 1000 jaar bewoond. Een voor de hand liggende plek natuurlijk: droge voeten. Immers, de Kromme Rijn is pas in 1122 afgedamd. Voordien zal er voortdurend

De Brink te Cothen vanaf de Kromme-Rijnbrug (Dia auteur, april 2003)

De Brink te Cothen vanuit het Ambachtspad (Dia auteur, april 2003)

overstromingsgevaar zijn geweest. Waarschijnlijk hebben er hier en daar langs de Kromme Rijn indertijd wel lage dijken of kaden gelegen. De Prins Hendrikweg te Wijk bij Duurstede en de Groenewoudseweg (ooit de Hooghe wegh of Cothense Dijk genoemd) te Cothen hebben of hadden het aanzicht van een kade. Bovendien lag tussen de Kromme Rijn en de Ossenwaard een stuk dat het 'dijclant' (ca. 1390) werd genoemd. Niet alleen op de Brink en in de omgeving daarvan wonen al meer dan 1000 jaar mensen. Ook aan de overkant van de brug over de Kromme Rijn in de weg naar Langbroek zijn aardewerkscherven gevonden die daarop wijzen. Bovendien zijn langs die weg sporen gevonden van pallsaden-greppels. De archeoloog Braat sprak indertijd het vermoeden uit dat hier sprake zou kunnen zijn van een houten woon-/verdedigingstoren aan de Rijn. (Zie verder mijn artikel 'Speurtocht naar een onbekend kasteel (?) te Cothen'.)

Qua ruimtelijke vorm wordt de oude kern van Cothen getypeerd als een 'gestrekte es-

dorp'. Dit type dorp wordt primair gekenmerkt door de ligging van boerderijen aan twee min of meer parallel lopende wegen (de huidige Dorpsstraat en het Ambachtspad) met daartussen een gemeenschappelijke open ruimte (de huidige boomgaard en brink). Gestrekte esdorpen dateren doorgaans uit de Karolingische tijd, wat overeenstemt met de datering van de aardewerkvondsten.²

1126

Ergens in het jaar 1126 laat Godebald, bisschop van Utrecht (1114-1127), zijn klerk in voor ons indrukwekkend Latijn neerschrijven: 'Igitur ego Godebaldus, Dei gratia Traiectensis episcopus, paludem, pertinentem ad Amerungon et Thornen et Coten, quam semper prepositi quidem Majoris ecclesie cum fratribus suis possederant ...'. Het komt er in deze oorkonde op neer dat bisschop Godebald verklaart dat het tussen Amerongen, Doorn en Cothen gelegen broekland weer eigendom is van het Utrechtse Domkapittel, zoals dat voorheen ook al het geval was. De oorkonde is van belang omdat daarin de vroegst bekende vermelding van de naam Cothen staat. Het originele document zelf is verdwenen. Gelukkig heeft iemand er aan het eind van de twaalfde eeuw een afschrift van gemaakt. Samen met afschriften van andere oorkonden is dit te vinden in een handschrift dat als het 'Liber Donationum van de Dom' bekend staat.³

Kleine boerderijen

Waar komt de naam 'Cothen' of 'Coten', zoals het wordt uitgesproken en eertijds ook wel werd geschreven, vandaan? Wat betekent het? Namen van plaatsen hebben vaak een geografische achtergrond. Dit zal met Cot(h)en ook wel het geval zijn. Het *Middel-nederlandsch Handwoordenboek* van Verdam (1911) geeft bij 'cote': hut, huisje. Wij gebruiken vandaag nog het woord 'kot', dat hetzelfde betekent (vergelijk het Engelse 'cottage'). 'Coten' is een meervoudsvorm en staat dan voor hutten, huisjes. De bewoner daarvan werd 'coter' of in modern Nederlands 'keuter' genoemd. Vandaar de

aanduiding keuterboerderij. Dit alles klinkt aannemelijk. Zeker ook omdat mensen die Cothen niet kennen soms de neiging hebben die naam als 'Cotten' uit te spreken. Bovendien is bekend dat in de oude kern van het dorp een groot aantal erfjes lag, wat wijst in de richting van kleine boerderijtjes.

Toch heb ik me altijd afgevraagd waarom nu juist Cothen zo is genoemd. In de middeleeuwen bestonden immers alle dorpen in het Kromme-Rijngebied uit een verzameling kleine boerderijen, uit 'coten' dus. Werkhoven, Odijk, Bunnik, Houten en Doorn hadden met recht ook de naam 'coten' kunnen dragen. Langbroek is jonger en dateert uit circa 1150 en Dorestad/Wijk bij Duurstede is een geval apart. In deze betekenis is, met andere woorden, de naam Cot(h)en niet echt onderscheidend.

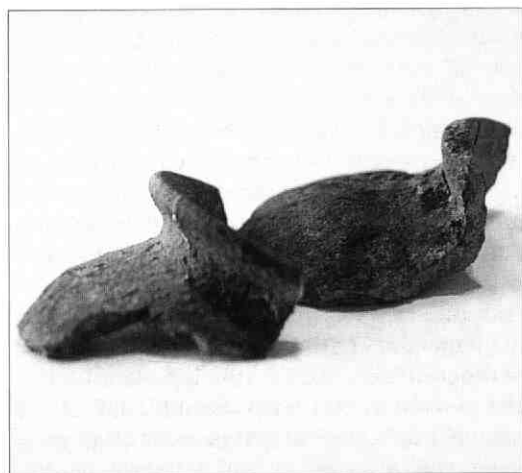
Waarom is Cothen dan toch 'coten' genoemd? Ik kan daarvoor twee redenen bedenken. De eerste reden zou kunnen zijn dat die andere dorpen ook qua naam veel ouder zijn dan de nederzetting die nu de naam Cothen draagt. De tweede reden zou kunnen zijn dat de naam 'coten' toch een andere betekenis en achtergrond heeft.

Een 9de-eeuwse goederenlijst

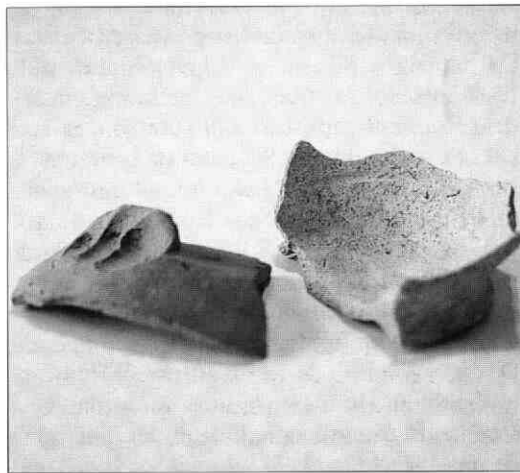
Inderdaad worden de bovengenoemde dorpen in ieder geval enkele eeuwen eerder in de bronnen vermeld dan Cothen. Ze komen voor in een oorspronkelijk rond het jaar 890

opgestelde lijst waarin de bezittingen van de Utrechtse kerk in onder meer het Kromme-Rijngebied worden opgesomd. Die bezittingen dateren uit de achtste en negende eeuw, dus uit de tijd van vòòr de heerschappij alhier van de Noormannen. Het eerste deel van de - in het Latijn gestelde - lijst bevat bezittingen te beginnen met die 'in Dorestad alsmede in alle andere plaatsen vanaf aldaar tot aan de zee en op de eilanden en in de andere gebieden die bij de zee liggen'. Met Dekker vind ik het merkwaardig dat Cothen niet in die lijst voorkomt. Dit in tegenstelling tot alle andere plaatsen in het Kromme-Rijngebied.

Dekker zegt: 'Nu lijkt de naam Cothen niet zo oud en het is mogelijk dat de *villa* zich in de lijst verschuilt achter een oude naam, die wij niet kunnen thuisbrengen'. Blok, die een belangwekkende studie van de lijst heeft gemaakt, is van mening - en dit is voor ons van belang - dat 'er in de lijst wel degelijk een zekere geografische volgorde ontdekt [kan] worden'. Ook Henderikx is die mening toegedaan. In het eerste deel van de lijst, die dus begint met Dorestad, treffen we onder meer de volgende reeks plaatsen aan: *Ruperst* (Rumpst bij Bunnik), *Uuerken* (Werkhoven), *Iodichem* (Odijk), *Fresdore* (?), *Bunninchem* (Bunnik), *Feedna* (Vechten). Als we de plaatsen opsommen die momenteel langs de Kromme Rijn (de grens van het Romeinse rijk!) vanaf Wijk bij

Twee op de kruising Dorpsstraat/Rhijnesteinstraat in 1969 gevonden scherven (max. 15 cm) (Dia en collectie auteur)

Twee aan In de Bogerd in 1969 gevonden scherven (max. 10 cm) (Dia en collectie auteur)

in nomine scē et in diuina trinitatis. Que iperā a potestatib⁹ p negligē
 tiā suē p suggestionē aliquorū gerunt. cognita ueritate in meli⁹ cōmu
 randa sunt. hoc enī beneplacitū ē coram dō et coram hominib⁹. Igit⁹
 ego Godebaldus di grā tēctensis ep⁹ paludē p nentē ad amerungon
 et thornen et coten. quā semp ppositi quidē maioris ecclie cū frīb⁹
 suis possederant. nos aut p necessitate nā extraneis uendideramus

Een deel van de tekst met - in de tweede regel van onderen - de oudst bekende vermelding van Cothen uit 1126 (HUA, Bisschoppen, 53v-54)

Duurstede (Dorestad) tot Utrecht liggen, krijgen we de volgende reeks: Cothen, Werkhoven, Odijk, Rumpst, Bunnik, Vechten. Wanneer beide reeksen worden vergeleken, is qua naam de enige vreemde eend in de bijt *Fresdore*, alwaar de Utrechtse kerk volgens de lijst de kerk met vier hoeven land bezat.

Fresdore

Sommigen menen dat *Fresdore* het huidige Vreeswijk is. Anderen, zoals Van Es, achten het mogelijk dat met *Fresdore* het latere Cothen wordt bedoeld. Van Es geeft aan dat de naam *Fresdore* Friezenfort betekent, zoals Dorestad fort-met-strandhaven beduidt. Gysseling ziet in de naam het Keltische woord *Fresioduron*: 'vesting van Friezen'. De implicatie hiervan is volgens Van Es dat: 'Een burcht bij Cothen haast een nog onontdekt Romeins grensfort zou moeten zijn'. Dit is minder onmogelijk dan op het eerste gezicht lijkt. Wie een kaart bekijkt met daarop de momenteel bekende Romeinse militaire forten (*castella*) langs de Rijn, ziet vergelijkenderwijs hemelsbreed een 'groot gat' van circa vijftien kilometer tussen *Levefanum*, het fort bij Rijswijk/Wijk bij Duurstede (nu in de Lek), en *Fectio*, het fort bij Vechten. De tussenruimte tussen de verschillende forten langs de Rijn bedraagt in de regel slechts enkele kilometers. Indien er tussen Wijk bij Duurstede en Vechten inderdaad een Romeins grensfort heeft gelegen,

ligt Werkhoven overigens meer voor de hand dan Cothen, omdat het ongeveer halverwege die beide plaatsen ligt. Bovendien moet rekening gehouden worden met de constatering van Berendsen dat er na de Romeinse tijd nog veel erosie door de Kromme Rijn heeft plaatsgehad waardoor eventuele bewoningsplaatsen langs die rivier tussen Wijk bij Duurstede en Odijk zullen zijn aangetast.

Tussen de ten dele van natuursteen gebouwde forten stonden op regelmatige afstand houten wachttorens. Kort geleden is uit opgravingen in de buurt van De Meern gebleken dat in de bochten van de rivier om de 500 à 800 meter een wachttoren stond. De linie langs de Rijn in Nederland was rond het jaar 100 na Christus op z'n sterkst. De forten en wachttorens lagen langs een door de Romeinen aangelegde weg, waarvan recent bij De Meern enkele kilometers zijn terug gevonden. In het rapport van een in 2001 aan de zuidkant van Cothen uitgevoerd archeologisch onderzoek wordt opgemerkt dat 'het niet uitgesloten [is] dat in het onderzoeksgebied resten voorkomen van een verharde weg die in de Romeinse tijd de forten langs de Kromme Rijn met elkaar verbond'.

Het is daarom zeer waarschijnlijk dat de naam Cothen (inderdaad) jonger is dan de naam van bijna alle andere dorpen in het gebied. Dit zou er op kunnen wijzen: dat óf het betreffende dorp (*Fresdore*?) in de

tijd van de invallen van de Noormannen is verlaten en dat er op die plek pas weer in de negende-tiende eeuw of daar omtrent opnieuw mensen zijn gaan wonen die de oude naam niet meer kenden en hun dorp de (nieuwe) naam Cothen hebben gegeven; óf dat er voor de negende-tiende eeuw of daar omtrent helemaal geen bewoning op de plek van het huidige Cothen is geweest.

Knokkel in een vlak land

Een tweede mogelijkheid om de naam 'Cot(h)en' te plaatsen, is de veronderstelling dat de achtergrond van 'cote' toch niet hut of huisje is maar een andere. Terug dus naar de woordenboeken. Beekman merkt op dat 'coten' of 'cotten' ook voorkomt in de betekenis van 'graven'⁷, een wijze van grondbewerken anders dan ploegen. Op het *Middelnederlandsch Handwoordenboek* van Verdam bestaat een supplement (1983). Dat geeft bij 'cote' de omschrijving 'veldkei, brok steen'. Daarbij is ook sprake van 'koten' in de zin van 'koten werpen' ofwel bikkelen. Het *Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal* van Franck (1892) zegt dat 'kot' een echt Gemaanse benaming is voor 'hut, klein huis'. Wanneer we verder in dit woordenboek kijken en wel bij 'koot' dan vinden we: 'Uit mnl. [middelnederlands: 12-15de eeuw] *cote* .... uitstekend gewrichtshoofd ....., ouder nnl. mnd. [nieuwnederlands. middelnederduits: na 1500] *kote*, kneukel [vingerknokkel], gewricht, bikkel ...'. Wij gebruiken 'koot' heden ten dage onder meer nog in de betekenis van 'vingerkootje'.

Al lezend, realiseerde ik me dat het genoemde handwoordenboek mede is gebaseerd op een veel groter woordenboek namelijk het *Middelnederlandsch Woordenboek* van Verwijs en Verdam (1894). Bij het lemma 'cote' staat daar: 'Ook in den zin van knokkel, uitstekend gewrichtshoofd van de beenderen, bepaaldelijk het hielbeen van een dier; ook als speelgoed door kinderen gebruikt, koot, bikkel'.

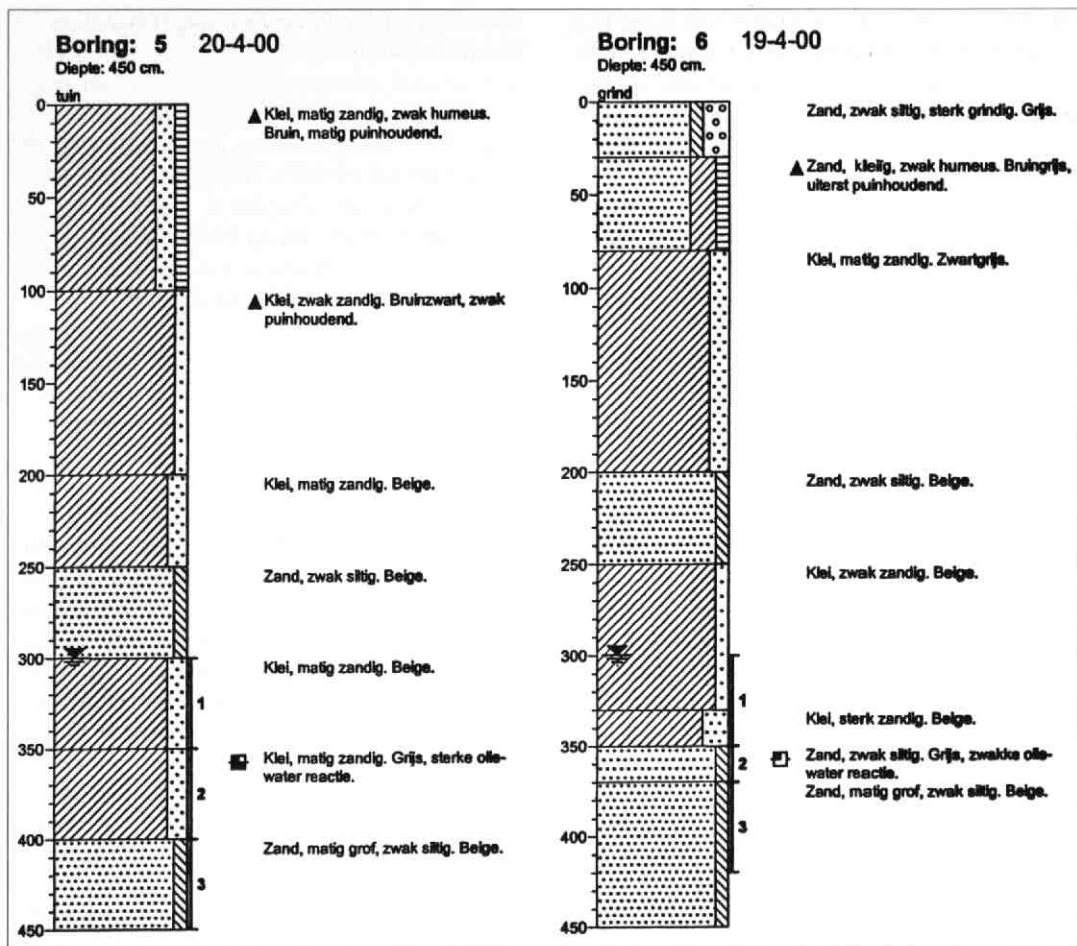
Toen ik dit alles op me liet inwerken, kreeg ik een ingeving. Veel aardrijkskundige namen (toponiemen) zeggen iets over de ligging (Rijnwei), of over het gebruik (Os-

senwaard), of over de omvang (De Zeven Morgen) of over de eigenaar (De Brienershof) óf over de vorm (Kromme Stelakker) van een stuk land. 'Vorm', dát is hier van belang. De oude kern van Cothen bestaat uit de Brink plus het terrein van de NH-kerk met het voormalige kerkhof. Die kern ligt vanuit alle windrichtingen bekeken duidelijk hoger dan het gebied er omheen. Heel goed is dit te zien vanuit de richting Wijk bij Duurstede en vanuit de richting van kasteel Rhijnestein. Wanneer alle andere bebouwing wordt weggedacht dan ligt de kern van het dorp op een uitstulping langs de Kromme Rijn. Die uitstulping heeft de vorm, zo men wil, van een gewrichtshoofd, van een knokkel, dus van een koot of 'cote / kote'! Ooit is daar op natuurlijke wijze in het taalgebruik een 'n' (en een 'h') aan toegevoegd. Aardig in dit verband is dan te weten dat het Franse *côte* staat voor 'helling'. Deze naamsverklaring is mijns inziens aannemelijker dan de verklaring 'verzameling kleine boerderijen'. Overigens is een dergelijke bult langs de rivier in potentie natuurlijk ook een voor de hand liggende locatie voor een Romeinse wachttorens.

Natuurlijk of niet?

De volgende vraag is of die uitstulping oorspronkelijk al dan niet natuurlijk van aard is. Ofwel ligt de kern van Cothen op een rivierduin of op iets anders? Ik breng het nog niet gelokaliseerde *Fresdore* in herinnering én de wetenschap dat 'cote' ook 'veldkei, brok steen' kan betekenen.

Zijn er vondsten gedaan in de kern van Cothen uit de Romeinse tijd? Er is een aantal Romeinse munten gevonden. Op het perceel Dorpsstraat 5 (nu 11) aan de Brink is rond 1965 in het grind een munt van keizer Caligula, geslagen in de jaren 37-38, gevonden. Eveneens aldaar is ongeveer 30 cm onder het maaiveld een munt van keizer Hadrianus, geslagen tussen 119 en 138, tevoorschijn gekomen. Mogelijk komt van hetzelfde perceel ook een munt van keizer Constantinus I, geslagen tussen 310-313. Die eerste munt is waarschijnlijk met het grind mee gekomen terwijl de herkomst van de derde munt onzeker is. Aan de vondst

Boorstaten van twee 450 cm diepe boringen op de Brink te Cothen (Geofox, 2000, bijlage 3)

van de tweede munt mag een grotere waarde worden toegekend maar de vondst staat op zichzelf. Zijn er niet meer Romeinse sporen in Cothen? Ja zeker, tussen de Trechtweg en de Rijnsloot, hemelsbreed op nog geen kilometer van de kern, liggen de sporen van een groot aantal kleine nederzettingen uit de Romeinse tijd (250-350 na Christus).⁸

Om goed te kunnen bepalen of de kern van Cothen op een rivierduin ligt of iets anders, is óf het graven van een sleuf óf het doen van boringen noodzakelijk. Behalve voor de aanleg van de al gemelde riolering ben ik geen andere diepe sleuven op het spoor gekomen. Wel hebben mijn naspeuringen, onder meer bij oud-medewerkers van de voormalige gemeente Cothen, mij op het spoor gebracht van een eind 1999 rond het

pand Brink 8 uitgevoerd bodemonderzoek.⁹ In dit pand, midden op de Brink, was tot circa 1970 een smederij gevestigd. Voor dat bodemonderzoek is rond die voormalige smederij op zeven plaatsen geboord waarbij op vier plaatsen tot 4,5 meter diep. Bij die laatste boringen is op een diepte van ongeveer drie meter grondwater aangetroffen. Er is geboord op een relatief klein oppervlak. Zo liggen de vier diepste boringen in een halve cirkel met een middellijn van acht meter.

Ik heb het rapport voorgelegd aan Berendsen, de autoriteit over dit onderwerp. In een brief van 9 maart 2003 antwoordt hij: 'Mijn interpretatie is dat het betreffende terrein hoog lag op een binnenbocht van de Kromme Rijn. De 'oxidatie'-kleuren wijzen daar

op. Een aantal profielen [boorstaten] bestaat tot grote diepte grotendeels uit zand, wat je op deze locatie ook zou verwachten. De bovenste meter is waarschijnlijk opgebracht, daar zit veel puin in, maar het opgebrachte pakket kan ook nog wel dikker zijn, b.v. 1,5 m. Het punt ligt waarschijnlijk van nature al hoog op een oeverwal op de kronkelwaard, en is nog verder opgehoogd. In een aantal boringen komt meer klei voor dan je zou verwachten op die locatie. De oorzaak daarvan kan ik op grond van die boringen niet achterhalen, maar het zou kunnen dat het een met klei gevulde laagte tussen twee kronkelwaardbanken betreft.' Hij sluit af met op te merken dat het hier geen rivierduin betreft maar '... een natuurlijke hoogte op een normale kronkelwaard, die verder is opgehoogd, zoals we dat op tal van plaatsen in het rivierengebied zien.'

Tot besluit

De Brink te Cothen, de oude kern van het dorp, ligt dus op een natuurlijke hoogte die al sedert de Karolingische tijd, dus meer dan 1000 jaar, continu wordt bewoond en daardoor in de loop van de eeuwen hoger is geworden. Het in de negende eeuw genoemde *Fresdore* moet ergens anders in het Kromme-Rijngebied worden gezocht. Als er op deze plaats al Romeinse verdedigingswerken zijn geweest, dan zijn die waarschijnlijk door de Kromme Rijn weggespoeld en begraven onder klei en zand. De naam Cothen moet naar mijn mening niet worden opgevat als 'kotten', zijnde het meervoud van kot (een boerderijtje). Nee, de verklaring moet meer worden gezocht in de vorm van de bedoelde natuurlijke hoogte die als een soort knokkel, een *cote*, uit het omringende land oprijst. Overigens stemt de naam van de langs de Kromme Rijn onder Cothen gelegen buitenplaats Stenisweerd (en ook de naam Steenweerd ten oosten van de molen Rijn en Lek te Wijk bij Duurstede) nog tot verder nadenken. Volgens Schönfeld duiden samen-trekkingen met 'steen' op gronden met veel stenen. Hij wijst erop dat daarbij voor Limburg een verband met Romeinse bouwresten wordt aangenomen.¹⁰ Misschien moet ik wel

op zoek naar hetgeen zich onder Stenisweerd verbergt...

* Dr. A.A.B. van Bommel is sociaal geograaf, woonachtig in Wijk bij Duurstede en werkzaam in Den Haag als senior adviseur bij de Vereniging van Hogescholen, de HBO-raad. Zijn historisch onderzoek richt zich vooral op het Kromme-Rijngebied en op Cothen.

Met dank aan Henk Berendsen die zo goed was het bodemkundig onderzoeksrapport te bezien.

Literatuur

- Beekman, A.A., *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*. 2 delen. Den Haag, 1905, 1907.
- Berendsen, H.J.A., *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht*. Proefschrift. Utrecht, 1982.
- Blok, D.P., 'Het goederenregister van de St. Maartenskerk te Utrecht'. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, jrg. 33 (1957), 89-104.
- Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen – een institutioneel-geografische studie*. Zutphen, 1983.
- Es, W.A., Hessing, W.A.M. (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland – van Trajectum tot Dorestad, 50 v. C. – 900 n. C.* Amersfoort, 1994.
- Franck, J., *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche Taal*. Den Haag, 1892.
- Geofox, *Rapport oriënterend onderzoek De Brink 8 Cothen*. Den Haag, 2000.
- Henderikx, P.A., *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*. Hilversum, 1987.
- Henderikx, P.A., 'Het Cartularium van Radbod'. In: D.P. Blok e.a. (red.), *Datum en actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*. Amsterdam, 1998, 231-264.
- Hessing, W., e.a., *Romeinen langs de snel-*

- weg – bouwstenen voor *Vechtens verleden*. Abcoude, 1997.
- Muller, S., *Het oudste cartularium van het Sticht Utrecht*. Den Haag, 1892.
  - Schönfeld, M., *Veldnamen in Nederland*. Arnhem, 1980 (herdruk 1950, 2de uitgave).
  - Tol, A.J., *Zuidoosthoek Fase II en Sportcomplex De Kamp te Cothen, gemeente Wijk bij Duurstede; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie*. RAAP. Amsterdam, 2001.
  - Verdam, J., *Middelnederlandsch Handwoordenboek*. Den Haag, 1911.
  - Verwijs, E., J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*. Derde deel. Den Haag, 1894.
  - Voort van der Kleij, J.J. van der, *Verdam Middelnederlandsch Handwoordenboek - Supplement*. Leiden/Antwerpen, 1983.

Noten

- 1 *Archeologische kroniek Provincie Utrecht 1996-1997*. Utrecht, 1998, 171.
- 2 A.A.B. van Bommel, 'Speurtocht naar een onbekend kasteel (?) te Cothen'. In: *Het Kromme-Rijngebied*, 1999 (33-2), 34-37; voor datering dorpsvorm zie Henderikx, 1987, 49.
- 3 HUA, Bisschoppen, 43, Hs. Liber Donationum van de Dom, 1ste cartularium, 53v-54; Transcriptie in het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, I, nr. 319.
- 4 Dekker, 63-64; HUA, Leenhof, 234.
- 5 Goederenlijst in HUA, Bisschoppen, 43, 18-18v en voor transcriptie zie Muller, 38-45; Dekker, 30-33; Blok, 96; Henderikx, 1987, 115-123, resp. 1998.
- 6 Van Es en Hessing, 111; Gysseling genoemd in Henderikx, 1987, 128; Berendsen, 166; kaart kampen in Hessing e.a., 27; wachttorens bij De Meern in: *NRC Handelsblad* van 7-11-2002 en 16-11-2002 resp. in: *Archeologisch Magazine*, 2002 (10-6), 22 e.v.; Tol, 14.
- 7 Beekman, 1025.
- 8 Zie *Archeologische kroniek van de Provincie Utrecht over de jaren 1970-1979*. Utrecht, 1996, 20-23; resp. *Archeologische Kroniek van de Provincie Utrecht over de jaren 1996-1997*. Utrecht, 1998, 170.
- 9 Geofox.
- 10 Stenisweerd in 1499 genoemd als Steenkensweerd (HUA, DOM, 2413); Schönfeld, 59.

De tiendverkoop in 't Goy en het menu in de herberg De Roskam te Houten in 1656

Kees van Schaik*

De weit (wintertarwe) en het zomerkoren (zomergerst) stonden er in de zomer van 1656 goed bij op de 27 tiendblokken van het Utrechtse kapittel van Sint Marie in 't Goy. Op 1 en 2 juli 1656 zouden de tienden in publieke veiling worden verkocht in de herberg De Roskam te Houten. Het tiendrecht was een zakelijk recht dat de bezitter recht gaf op een tiende deel van de oogst. Het kapittel van Sint Marie verpachtte dat recht jaarlijks in publieke veiling.

Op 1 juni 1656 had een koetsier de heer Johan Strick van Linschoten en de secretaris van het kapittel al naar Houten gebracht om samen met de tiendkervers vooraf de gewassen te komen bezichtigen. De boeren was aangezegd dat de heren het land kwamen bezien.

De tiendkervers Cornelis Willemsz van Rossum en Cornelis Jacobsz (van Schoonderwoerd¹) hadden hun kerfcedul tijdig ingeleverd bij het kapittel in Utrecht. Het opstellen van die lijst luisterde nauw want er was veel geld mee gemoeid. Het areaal granen, respectievelijk erwten en bonen moest precies worden opgetekend op de lijst van de smalle respectievelijk grove tienden in elk tiendblok. De tiendkervers moesten tijdens de publieke verkoop zondig een toelichting geven.

Er werd veel volk verwacht. Boeren natuurlijk, maar vooral ook veel tiendenaars die van het kopen van tienden hun hoofdberoep maakten. Niet alleen uit Houten en 't Goy, maar ook uit de naburige dorpen. Vooral de tiendenaars wilden komende winter kunnen dorsen want in die maanden was er weinig ander werk. De verkopingsbiljetten waren tijdig aangeplakt. De verkoop vond plaats in De Roskam op de Brink te Houten. De boeren en tiendenaars waren ook dit jaar weer in grote getale verschenen en werden door herbergierster Willempje Stook ruimschoots van bier voorzien, zodat de stemming er goed in kwam.

De verkoop duurde twee dagen. Op de eerste dag vond de inzet plaats en op de tweede dag

de afslag. Kopers moesten onmiddellijk twee borgen stellen. De borgen moesten in de (provincie) Utrecht woonachtig zijn.

Dat er veel geld mee gemoeid was, moge hieronder blijken.²

DE GROVE TIENDEN (graan)

1. Het Overste blok van Kijkoverdijck.³
Koper: Hendrick Willems van Schaijck voor 71 gulden 10 stuivers
Borgen: Cornelis Willems van Schaik & Cornelis Willems Cluijting.
2. Het Nederste blok van Kijkoverdijck.
Koper: Bastiaen Cornelis van Doorn voor 138 gulden
Borgen: Hendrick Willems van Schaik & Cornelis Willems Cluijting.
3. Het Overste blok van Kijckenes.
Koper: Cornelis Gijsberts Holl voor 99 gulden
Borgen: (Gijsbert Cornelisz Holl absent) Meijndert Wouters & Claes Jansz Nijendael.
4. Het Middelste blok van Kijckenes.
Koper: Cornelis Willems Cluijting voor 47 gulden 10 stuivers
Borgen: Bastiaen Cornelisz van Doorn & Hendrick Willems van Schaijck.
5. Het Nederste blok van Kijckenes.
Koper: Willem Stevens de Boeff voor 114 gulden
Borgen: Evert Ariss van Doorn & Tonis Jaspers.
6. De Tullentiend
Koper: Gijsbert Cornelisz van Everdingen voor 221 gulden 10 stuivers
Borgen: Claes Peters & Cornelis Willems van Rossum
7. De Meertiend
Koper: Jan Ariss op Rijsbrug voor 177 gulden
Borgen: (Lambert Ariss van Deijll absent) Jacob Ariss op Rijsbrug & Cornelis Jacobs.

8. De Oosterlaeck
Koper: Cornelis Gijsberts Holl voor 127 gulden 10 stuivers
Borgen: (Gijsbert Cornelis Hool absent) Meijndert Wouters & Claes Jans Nijendael
9. De Cruijstiend
Koper: Hilligen, de moeder van Jan Cornelis de Bijde voor 197 gulden
Borgen: Gerrit Cornelis van Rossum & Jan Tomas Seijst (Gerrit Cors absent)
10. Oostrummerhofstadt
Koper: Jan Gerrits Timmerman voor 55 gulden 10 stuivers
Borgen: Jacob Sweeren & Jan Jans van Swaleven
11. De Molentiend
Koper: Jan Tomas Seijst voor 112 gulden 10 stuivers
Borgen: Jan Cornelisz de Bijde & Gerrit Cornelis van Rossum
12. Het Overste blok van het Middelveld
Koper: Evert Arris van Doorn voor 189 gulden
Borgen: Tonis Jaspers & Hendrick Jacobs van Weerder
13. Het Nederste blok van het Middelveld
Koper: Claes Peters voor 190 gulden 10 stuivers
Borgen: Gijsbert Cornelis van Everdingen & Cornelis Willems van Rossum
14. De Overste Camp tiend
Koper: Cornelis Gijsberts Holl voor 159 gulden en 10 stuivers
Borgen: (Willem Tonis Holl & Gijsbert Cornelis Holl absent) Meijndert Wouters & Claes Jansz op Nijendael
15. De Nederste Camp tiend
Koper: Jan Gerrits Timmerman voor 128 gulden 10 stuivers
Borgen: Jacob Sweeren & Jan Jans Swaleven
16. De Overste Westrummerweide
Koper: Jan Gerrits Timmerman voor 133 gulden
Borg: Jan Jans Swaleven
17. De Middelste Westrummerweide
Koper: Dirck Gerrits voor 209 gulden
Borgen: Lodewijck Gosens & Jan Jans Vlas
18. De Nederste Westrummerweide
Koper: Cornelis Willems van Rossum voor 139 gulden 10 stuivers
Borgen: Claes Peters & Gijsbert Cornelis van Everdingen
19. De Hennesprongh
Koper: Claes Peters voor 191 gulden
Borgen: Tonis Jaspers & Gijsbert Cornelis van Everdingen
20. Eliasveld
Koper: Hendrick Jacobs van Weerder voor 151 gulden
Borgen: Evert Arris van Doorn & Jacob Ariss op Rijsbrugh
21. De Geertiend
Koper: Cornelis Jacobs (kerver) voor 183 gulden
Borgen: Lambert Ariss van Deijll & Jan Ariss op Rijsbrugh
22. Het Overste blok van Loerickerhofstadt
Koper: Willem Stevens den Boeff voor 106 gulden
Borgen: Hendrick Jacobs van Weerder & Jan Willems
23. Het Nederste blok van Loerickerhofstadt
Koper: Tonis Jaspers voor 181 gulden
Borgen: Claes Peters & Evert Arris van Doorn
24. Loerickerweijde
Koper: Tonis Jaspers voor 127 gulden
Borgen: Willem Stevens & Evert Ariss van Doorn
25. De Schafftiend
Koper: Cornelis Jacobs voor 209 gulden 10 stuivers
Borgen: (Peter Joostens absent) Lambert Ariss van Deijl & Jan Ariss op Rijsbrugh
26. De Houtenretiend
Koper: Cornelis Jacobs voor 144 gulden 10 stuivers
Borgen: Lambert Ariss van Deijl & Jan Ariss op Rijsbrugh
27. De Lobbentiend
Koper: Jan Crijnen voor 89 gulden
Borgen: Claes Peters & Evert Ariss
- DE CRIJTENDE TIENDEN (veulens, kalveren en lammeren)
- In 't Goy en Houten
Koper: Claes Peters voor 102 gulden 10 stuivers
Borgen: Jan Crijnen & Cornelis Willems van Rossem

SMALLE TIENDEN (erwten en bonen)

1. De Overste Smale tiend in 't Goy
Koper: Cornelis Jacobs voor 175 gulden 10 stuivers
Borgen: Jan Ariss op Rijsbrugh & Cornelis Willems van Rossum
2. De Nederste Smale tiend in 't Goy
Koper: Claes Peters voor 130 gulden 10 stuivers
Borgen: Gijsbert Cornelis van Everdingen & Cornelis Willems van Rossum
3. De Overste Smale tiend in Houten genaamd Oosterblock
Koper: Claes Peters voor 221 gulden 10 stuivers
Borgen: Gijsbert Cornelis van Everdingen & Cornelis Willems van Rossum
4. De Nederste Smale tiend in Houten genaamd Westerblock
Koper: Jan Ariss op Rijsbrugh voor 153 gulden 10 stuivers
Borgen: Peter Joosten & Cornelis Jacobs

De totale opbrengst van de tiendverkoop beliep 4.673 gulden en 10 stuivers. De kopers en hun borgen werd voor ruim 36 gulden bier geschonken voor rekening van het kapittel.

Grootste koper was Claes Peters, voor een bedrag van 836 gulden. Hij kocht zowel grove als smalle tienden en bovendien alle krijtende tienden. Goede tweede was de tiendkerver Cornelis Jacobs die voor 712,5 gulden grove en smalle tienden kocht. Claes Peters is zelf borg voor een bedrag groot 631 gulden en Cornelis Jacobs voor een bedrag van 330,5 gulden. Zowel Claes Peters als Cornelis Jacobs waren geen echte boeren, zij behoorden tot de groep tiendenaars voor wie

het pachten van tienden het hoofdberoep vormde. Onder de tiendkopers en hun borgen zien we een grote mate van wederkerigheid. Zij opereerden vaak als groep.

Cornelis Willems van Rossum ging met een bedrag van 1042 gulden de grootste risico's aan als borg, gevolgd door Gijsbert Cornelis van Rossum met een bedrag van 873 gulden. Het is niet duidelijk of de borgen in 1656 risico hebben gelopen. De opbrengst was geheel voor risico (voetstoots) van de tiendpachters en hun borgen, zelfs indien het gewas door hagel, wind, donder, bliksem, roest, brand, of door ruiters en knechten van de vijand teniet was gegaan. In het Kromme-Rijng gebied luidt het gezegde: 'Beter beer dan borg'. Het woord beer wordt dan gebruikt in de betekenis van mannelijk varken tegenover het woord borg in de betekenis van vrouwelijk varken.

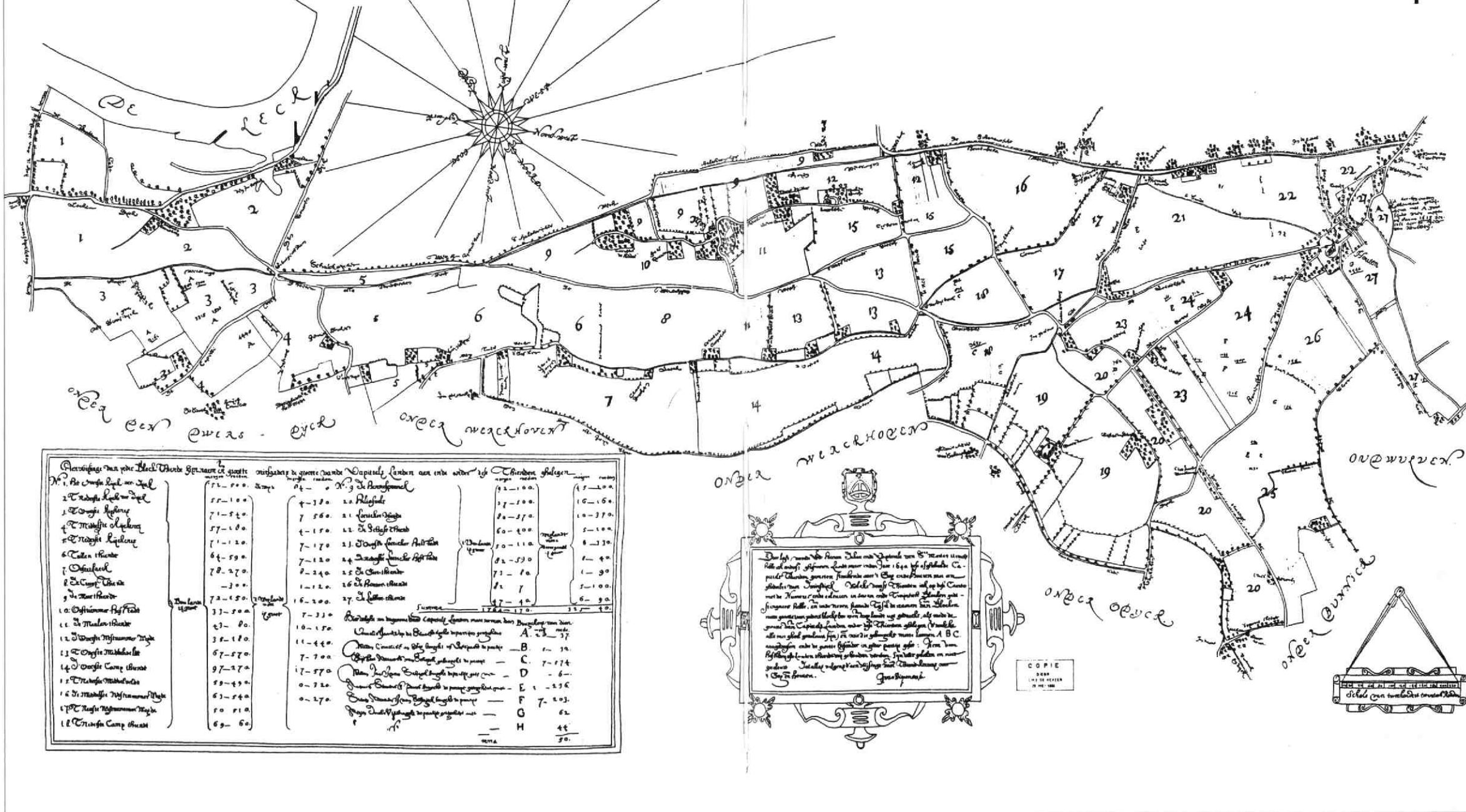
De verplichtingen die de tiendkopers en hun borgen waren aangegaan, werden vastgelegd bij het Hof van Utrecht. Op 14 en 21 juli 1656 machtigden de kopers en hun borgen daarvoor drie procureurs om namens hen de willige condemnatie (veroordeling) in de koopcondities te verzoeken bij het Hof van Utrecht, hetgeen op 26 juli 1657 volgde. De boeren waren verplicht om de tiendkopers één dag voor de oogst te waarschuwen dat de geoogste korenschoven de volgende dag op het veld 'aan de hok' zouden staan. Eén tiende deel van de schoven moest dan worden opgehaald om het gekochte aandeel in de oogst niet te verspelen.

Op 1 juli 1656 genoten de heren van Sint Marie de maaltijd bij herbergierster Willempe Stoock in De Roskam. Op het menu stonden:

- twee lamskwartieren, schapenhutspot samen met een kalfsborst wegende 27,5 pond à 4 stuivers 4 penningen	5-18-0
- een westfaalse ham, 9/4 daarvoor betaalt	2-14-0
- zes hoenderen om te braden á 11 stuivers	3-06-0
- twee hoenderen om te sieden á 12 stuivers	1-04-0
- aan weggen 10 stuivers, aan allerhande koekjes 10 stuivers, aan amandelen 10 stuivers 8 penningen, aan rozijnen 7 stuivers 8 penningen	1-18-0
- zes duiven	0-15-0
- gehakt kalfsvlees bij de hoenderen	0-07-8

CAERTE VAN-DE THIENDEN OVER 'T GOY EËN HOUTEN, ANNO 1640

De kaart van de tienden van het kapittel van Sint Marie onder 't Goy, Houten en een gedeelte van de Dwarsdijk, door J. van Diepenem uit 1640, nagetekend door L.M.J. de Keijzer in 1964 (origineel: Het Utrechts Archief, Sint Marie, inv.nr. 772; kopie: Gemeente Houten, Oudheidkundige verzameling)

- kersen	0-14-0
- sla en aaltjessuiker	1-14-0
- suiker, specerij en zout	1-04-0
- arbeidsloon (bediening)	3-00-0
- 10 bier in de kamer over tafel	
- een tonnetje wijn van 17 kannen	
(1 stuiver per kan wijn voor Willem Hoogenboom pachter van de wijnaccijns).	

De volgende dag, 2 juli 1656, aten de heren en de tiendenaars er opnieuw goed van:

- zes duiven	0-15-0
- gehakt kalfsvlees bij de hoenderen	0-07-8
- aaltjes, suiker, eerbessen, wortelen, uien en peterselij	0-10-0
- eerbessen	0-16-0
- drie mingelen wijn toen de Heer van Wulven kwam	1-01-0
- nog aan een pater stuk, twee tongen	2-12-0
- nog aan kersen	1-10-0
- nog voor broot, boter en kaas, 'esgert' wijnazijn, tafellacken, servetten, wagenvrucht en andersints	13-00-0
- nog voor de knecht den dag tevoren voor slapen, eten en drinken	1-00-0
- vijftien vamen (bier)	5-05-0
- een tonnetje wijn van 32 kannen	

De kwitanties van de maaltijden werden afgetekend door herbergierster 'Willempje Stoock'⁵. Willempje Anthonisdr, echtgenote van Jan Hendricks Stoock, wordt al in 1633 vermeld als 'weerdinne in de Roscam te Houten'. Zij is dan 39 jaar⁶. Willempje komt ook voor als Willempje Anthonisdr Baers⁷. Zij was een dochter van Anthonis Egberts wonende onder Schonouwen⁸.

In latere jaren vonden de tiendverkopen en de maaltijden plaats in de herberg De Leste Stuiver bij Dirck Splinters van Rossum.

*Mr. C. van Schaik is advocaat en doet sinds 1969 breed opgezet archiefonderzoek naar het Kromme-Rijngebied.

Noten

- 1 Cornelis Jacobs zal identiek zijn aan Cornelis Jacobs van Schoonderwoert. Het Utrechts Archief (HUA), Hof van Utrecht (239-1), 227-4, 15 maart 1659. Hij woont dan aan de Cruijswaech.
- 2 HUA, Sint Marie, 781.
- 3 Vergelijk voor de precieze begrenzing van de tiendblokken ook: P.M. Heijmink Liesert en L.M.J. de Keijzer, 't Goy door de eeuwen heen. Schalkwijk/Houten, 1966, 80 e.v.
- 4 Roest is een schimmelaantasting in het graan.

- 5 HUA, Sint Marie, 324-6 (acquiten).
- 6 HUA, RA, inv.nr. (oud) 854a.
- 7 HUA, Notariële archieven 1560-1895, U017a004, fol. 288, 13 april 1644 (zij tekent de notariële akte dan als Willempje Stoock).
- 8 HUA, idem, U012a12, fol. 233, 8 december 1631. Vergelijk ook Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied – Utrechtse Heuvelrug, Dorpsgerichten 1590-1811, 791, 19 juli 1655.
- 9 HUA, Sint Marie, 324-8 e.v.

Herberg De Roskam aan het Plein in Houten, tekening door J. de Beijer uit 1737 (Rijksprentenkabinet, nr. A 1567)

Iets over de vroege geschiedenis van boerderij De Brakel op de grens van Bunnik en Zeist

D.R. Klootwijk*

De Brakel, Sportlaan 5, is één van de oude agrarische bedrijven in het Zeister Cattenbroek, gelegen op de grens van Bunnik en Zeist. De huidige boerderij werd in 1922 gebouwd door architect H. Hissink. Het 18de-eeuwse bakhuisje links van de boerderij is een restant van een oudere voorganger. Vrijwel zeker heeft vanaf het moment dat de ontginning van het Cattenbroek voltooid was (begin 12de eeuw) op deze plek een boerderij gestaan¹.

Voor het vaststellen van de ouderdom van De Brakel beschikken we helaas niet over geschreven bronnen. Wel duikt de persoonsnaam Van Brakel in dit verband op aan het begin van de 14de eeuw. Een in kaart gebrachte situatie van de ontginning van het Cattenbroek kan echter een goede aanwijzing geven voor de ou-

derdom. Ik zal me in dit artikel beperken tot enkele opmerkingen als toelichting van de ouderdomsbepaling, daar over de ontginning van het Cattenbroek eerder uitvoerig is geschreven².

Een copeontginning

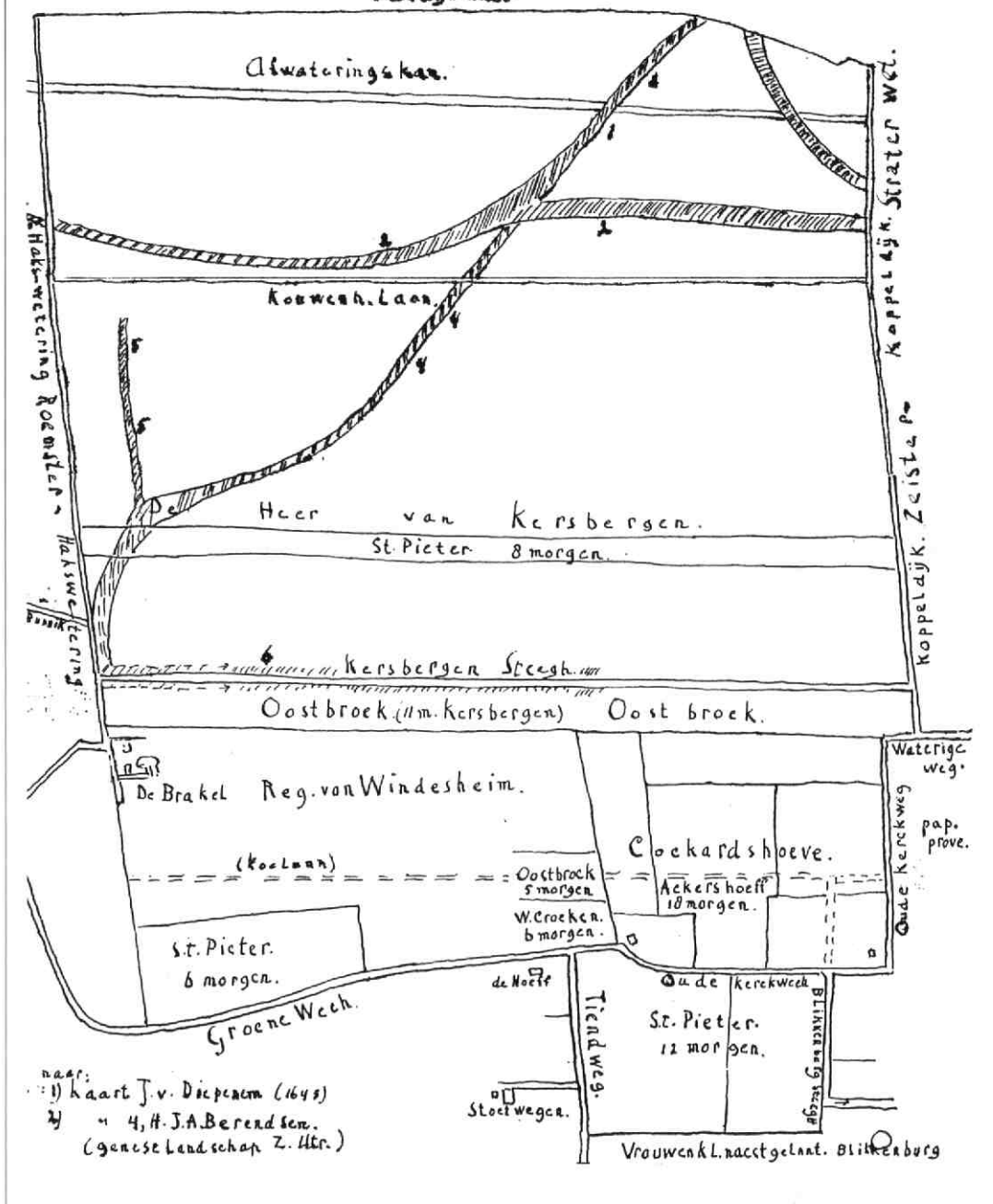
Het ontginningsgebied lag tussen de Zeisteroever en de Groene Wech. Bij een cope-ontginning zoals die van het Cattenbroek begon men steeds met het graven van een voor- en een achterwetering³. De eerste, de Zeister- of Straterwetering, liep langs de Koppeldijk tot aan de Waterige weg. Daar eindigde hij omdat op die plaats oudere ontginningen, onder andere de Cockardshoeve, reeds vooruitgeschoven lagen in het nog te ontginnen Cattenbroek.

De huidige boerderij De Brakel aan de Sportlaan 5 in Zeist met het 18de-eeuwse bakhuisje (Foto S.G. van Ginkel, 2003)

Schetskaart Cattenbroek.

Oude gebouwen; nog aanwezig bij ontginning p.1122
 Zeisteroever
 Brugakker

naar:
 1) kaart J. v. Diepenem (1648)
 2) " 4, H. J. A. Berend sen.
 (genese Landschap Z. Hbr.)

Schetskaart van het Cattenbroek door D.R. Klootwijk naar de kaarten van J. van Diepenem uit 1648 en van H.J.A Berend-
 sen uit 1982

De achterwetering, de Haks- of Roemsterwetering, diende normaal te eindigen op dezelfde hoogte als de voorwetering, maar opvallend genoeg heeft men de achterwetering vlak voorbij De Brakel, middenin het nog te ontginnen land laten eindigen, zonder aanwijsbare landschappelijke reden. Terwijl de percelen van het Cattenbroek op diezelfde plaats wel werden doorgetrokken tot aan de Groene Wech⁴. Wellicht achtte men deze situatie voldoende voor de toenmalige afwatering van het gebied. Ter plaatse kon het water van de Haks-wetering afgevoerd worden door een geul vanaf De Brakel naar de Kromme Rijn. Deze geul was tot voor kort terug te vinden in het terrein waar nu de golfbaan is aangelegd.

Toen het ontginningswerk klaar was, begon de landmeter met de indeling van het Cattenbroek door het doortrekken van de Waterige weg langs de bovenzijde van de Cockardshoeve naar de Hakswetering. Boven deze lijn kon hij evenwijdig eraan regelmatige percelen uitzetten die uitgegeven werden aan concessionarissen, naar rato van hun bijdrage in de kosten van de ontginning. Maar eronder moest hij door de aanwezigheid van de vooruitgeschoven Cockardshoeve en het grillige verloop van de Groene Wech wat 'rommelen'.

Het land van De Brakel

Van het laatstgenoemde gebied paalde de landmeter 1,5 hoeve of wel 24 morgen af ten behoeve van een van de concessionarissen. Deze 24 morgen aan de Zeister [oostelijke] zijde van de hoeve, zullen eeuwenlang in talrijke oorkonden voorkomen als het land van De Brakel⁵. Voor de eerste maal komen deze 24 morgen voor in een oorkonde van 1406 als eigendom van het klooster Windesheim⁶. Dit klooster kan echter niet de concessionaris geweest zijn aan wie de gronden direct na de ontginning werden toebedeeld, daar het klooster Windesheim op de Agnietenberg bij Zwolle pas in 1387 werd gesticht. Er moeten dus eerdere eigenaars geweest zijn.

De ligging van de boerderij De Brakel doet vermoeden dat men ook aan de westelijke zijde land onder de ploeg zal hebben gehad. In de Middeleeuwen lag aangrenzend het gebied Rumpst, dat zich uitstreckte van de Nienhof tot bij Odijk. Het grondgebied van Bunnik was

evenals dat van Rumpst vrijwel geheel bischoppelijk gebied (hofgoed)⁷. Wie hofgoed verworven had, betaalde daarvoor hofgeld aan de bisschop.

In 1328 komt in bronnen betreffende het betalen van hofgeld voor de eerste maal de naam Van Brakel voor. In de rekening van de rentmeester 'aan deze zijde van de Yssel' onder het hoofd 'van den hofgoede' wordt Emont van Brakel genoemd, die hetzelfde hoge bedrag aan hofgeld moet betalen als de eveneens vermelde Diederic van Bunnik⁸. Het aanzien en de grote welstand van het geslacht Van Bunnik kennen we uit een oorkonde van 1239⁹. In 1334 moet Emont van Brakel zijn achterstallige Roemstertiend aan de rentmeester betalen. Dit bedrag blijkt ongeveer een kwart van de gehele Roemstertiend te zijn. Hij moet dus veel land in Rumpst onder de ploeg gehad hebben.

Het geslacht Van Brakel kunnen we in de bronnen volgen tot 5 september 1387; de familie Van Brakel ontvangt dan 2 morgen land van het kapittel van St. Jan, behorend tot 'het erwe ende goet genaempt Braeckel tot Seijst'. Deze 2 morgen worden bij herhaling vermeld in verband met De Brakel en komen eeuwenlang in de bronnen voor¹⁰.

We constateren dat het geslacht Van Brakel dus 24 morgen land bewerkte behorend bij de boerderij van de naam. Dit land ressorteerde onder het gerecht Cattenbroek en was eigendom van de bezitter van De Brakel. Daarnaast had deze veel land in Rumpst onder de ploeg. Dit land was bezit van de bisschop en werd gebruikt tegen betaling van hofgeld. In de loop der tijd heeft de bisschop veel hofgoed afgestoten, waarbij het betreffende land eigendom werd van De Brakel en daarover geen hofgeld meer betaald werd.

Conclusie

In het bovenstaande vinden we geen directe aanwijzing voor de eerste bewoner van boerderij De Brakel. Maar de verwijzing van de naam naar de boerderij in het Zeister Cattenbroek – of omgekeerd – en de sterke economische betrokkenheid bij het vlak erbij gelegen Rumpst, maakt het zeer waarschijnlijk dat het geslacht Van Brakel de eerste concessionaris was, die voor zijn aandeel in de ontginning van het Cat-

tenbroek de hoeve met zijn 24 morgen land in eigendom ontving. Evenmin is precies bekend wanneer De Brakel overgedragen werd aan het klooster Windesheim, ergens tussen 5 september 1387 en 8 oktober 1406.

*D.R. Klootwijk, gepensioneerd in 1976, is 43 jaar werkzaam geweest in het onderwijs. Als historicus ging zijn belangstelling vooral uit naar de historische geografie (in ruime zin) van de Middeleeuwen. Hij heeft reeds eerder in dit tijdschrift gepubliceerd.

Noten

- 1 C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*. Zutphen, 1983, 181.
- 2 D.R. Klootwijk, 'Enige opmerkingen omtrent de ontginning van het Cattenbroeck' In: *Tussen Rijn en Lek*, 20-3 (1986), 18-24.
- 3 Zie de afgebeelde schetskaart van het Cattenbroek.
- 4 HUA, Jan van Diepenem, Kaart van de landerijen van het kapittel van St.-Pieter, 1645. HUA, Kapittel van St.-Pieter, 425-18. B. de Roy, *Caerte van de Hoge, Lage en Middelbaere Jurisdictie van Seijst ende Driebergen*, 1677. HUA, Cat. Top. Atlas, 206x.
- 5 Ph.J.C.G. van Hinsbergen e.a., *Bronnen voor de geschiedenis van Zeist*. Zeist/Assen, 1957 e.v., op veel plaatsen.
- 6 8 okt. 1406. HUA, Kleine Kapittelen en Kloosters, inv.nr. 557. HUA, St.-Pieter.
Zie ook: 1460. Manuaal Morgengeld van het Overkwartier van Utrecht. HUA, Staten van Utrecht, inv.nr. 48 fol.17.
- 7 C.Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*. Zutphen, 1983, 87-89.
- 8 HUA, Bisschoppen van Utrecht, inv.nr. 401.
- 9 S. Muller Fzn e.a. (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*. 5 delen. Utrecht/Den Haag, 1920-1959, no. 942. J. Ph. de Monté ver Loren, *De rechterlijke organisatie ten platte lande in het gebied langs den Kromme Rijn gedurende de middeleeuwen*. Utrecht, 1948, 102-104.
- 10 HUA, Kapittel van St.-Jan, inv.nr. 109, dl. II fol. 200v.

Inhoudsopgave en index jaargang 36 (2002) en 37 (2003)

Inhoudsopgave

Jaargang 36-1 (maart 2002)

* Artikelen:

Burik, C.A. van, Een familie Van Beverweerd alias Van Werckhoven alias Van Malsen (?). Een zoektocht in de archieven naar smeden en een rentmeester. 1-21

Nimwegen-Seggelink, E. van, 'Met de koorden gestraft': een opgehangen dief in Wijk bij Duurstede in 1772. 22-24

* Boeken:

De Utrechtse Heuvelrug, door *P.C. van der Eerden*. 25-26

* Varia:

Historische verenigingen en het onderwijs. 27-28

Jaargang 36-2/3 (juni-september 2002)

* Artikelen:

Boels, C., De kerk van Overlangbroek. 29-34

Bemmel, A.A.B. van, De waterstaatskerk te Cothen – een episode uit 700 jaar RK-geschiedenis. 35-40

Schip, A.S.M. van, Werd in Houten een middeleeuwse graaf opgedolven? 41-45

Aken, J.M. van, De Boomgaard aan de Herenweg in Houten. 46-52

Jaarverslagen van de Historische Kring over 2001. 53-59

*Varia:

Biografieëndeel *Het Kromme Rijngebied*. 59

Houten, het kasteel, de put en het paard. 59

Het Amsterdam-Rijnkanaal 50 jaar. 60

Vraagje. 60

Dr. J.H. de Bruijnprijs. 60

Historische vaartocht. 60

Jaargang 36-4 (december 2002)

700 jaar geschiedenis verdronken! 61

* Artikelen:

Bastinck, C., De grote gouden broche uit Dorrestad opnieuw bekeken. 62-67

Bemmel, A.A.B. van, Voormalige boerderij te Cothen ouder dan gedacht. 68-72

Schip, A. van, Bij kasteel Heemstede gevonden fragmenten van Utrechtse gegoten marmervloertegels. 73-74

*Varia:

Historische grenspalen. 75

Wat kun je doen met een 'graaf'? 75

Joest Gerytssz., schout van Schalkwijk. 76

Jaargang 37-1/2 (maart-juni 2003)

* Artikelen:

Rutte, R., Stadswording in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht gedurende de veertiende eeuw. 1-11

Valk, W.W.M. de, Fijne paasvakantie in 1942. Rotterdammertjes logeerden in Wijk bij Duurstede en omgeving. 12-14

Schaik, C. van, De Werkhovense familie Ver-nooij. 15-23

Bemmel, A.A.B. van, Een 15de-eeuws handschrift over de Agneskerk te Cothen. 24-27

Jaarverslagen van de Historische Kring over 2002. 28-33

* Varia:

Nogmaals de 'Graaf'. 34

Restant Kromme-Rijnvaartuig gedateerd. 34

Archiefstamp Streekarchivariaat. 34-35

Nogmaals 'Noortwijk'. 36

Cultuurhistorische Hoofdstructuur Provincie Utrecht. 36

Jaargang 37-3 (september 2003)

* Artikelen:

Ginkel-Meester, S.G. van en Leck, N.G. van der, De Nederlands-hervormde begraafplaats aan de Leemkolkweg te Werkhoven. 37-47
Thoomes, W., Rumoer in het Kromme-Rijngebied rond de Belgische afscheiding. 48-51
Bemmel, A.A.B. van, Een Romeinse villa bij de Zemelen onder Cothen met een Keltische eigenaar? 52-54
Schip, A. van en Landzaat, F., Marckenburg: heb je 't al gehoord van die vreselijke moord? 55-57

* Varia:

Nogmaals 'Historische grenspalen'. 58
Nogmaals de 'graaf' (rectificatie). 58
Heropening Streekarchivariaat. 58-60

Jaargang 37-4 (december 2003)

* Artikelen:

Bemmel, A.A.B. van, Wat verbergt zich achter én onder 'Cothen'? 61-68
Schaik, C. van, De tiendverkoop in 't Goy en het menu in de herberg De Roskam te Houten in 1656. 69-74
Klootwijk, D.R., Iets over de vroege geschiedenis van boerderij De Brakel op de grens van Bunnik en Zeist. 75-78

Inhoudsopgave en index 2002 en 2003, 79-81

*Varia:

Nieuwe genealogische website. 82
Muizen en zand. 82
Archiefverhuizing en internet. 82-84
Leenrepertorium digitaal. 84

Index van namen en zaken

Vermeld worden: jaargang, aflevering en tussen haakjes de pagina's.

A

afscheiding, Belgische, 37-3 (48-51)
Agneskerk 37-1/2 (24-27)
Aken, J.M. van, 36-2/3 (46-52)
Amsterdam-Rijnkanaal 36-2/3 (60)
archeologie 36-2/3 (41-45; 57-59), 36-4 (62-67; 73-74;75), 37-1/2 (32-33;34), 37-3 (52-54, 58)
archieframp 36-4 (61), 37-1/2 (34-35), 37-3 (58-60), 37-4 (82-84)

B

Bastinck, C., 36-4 (62-67)
begraafplaatsen 37-3 (37-47)
België 37-3 (48-51)
Bemmel, A.A.B. van, 36-2/3 (35-40), 36-4 (68-72), 37-1/2 (24-27), 37-3 (52-54), 37-4 (61-68)
Beverweerd, familie Van, 36-1 (1-21)
biografieën 36-2/3 (59)
Boels, C., 36-2/3 (29-34)
boomgaarden 36-2/3 (46-52)
boerderijen 36-4 (68-72), 37-4 (75-78)
bouwgeschiedenis 36-2/3 (29-34; 35-40), 36-4 (68-72)
Brakel, boerderij De, 37-4 (75-78)
Bunnik 37-4 (75-78)
Burik, C.A. van, 36-1 (1-21)

C

Cothen 36-2/3 (35-40), 36-4 (68-72), 37-1/2 (24-27), 37-3 (52-54), 37-4 (61-68)
Cultuurhistorische waarden 37-1/2 (36)

D

Dorestadbroche 36-4 (62-67)

E

Eerden, P.C. van der, 36-1 (25-26)

G

galg, Wijkse, 36-1 (22-24)
genealogie 36-1 (1-21), 36-2/3 (60), 37-1/2 (15-23;36), 37-4 (82)
Ginkel-Meester, S.G. van, 37-3 (37-47)
Goy, 't, 37-4 (69-74)
'graaf' 36-2/3 (41-45), 36-4 (75), 37-1/2 (34), 37-3 (58)
grenspalen 37-3 (58)

H

Heemstede, kasteel, 36-4 (73-74)
historische vaartocht 36-2/3 (60)
historische verenigingen 36-1 (27-28)
Houten 36-2/3 (41-45; 46-52; 59), 36-4 (73-74; 75), 37-4 (69-74)

J

jaarverslagen 36-2/3 (53-59), 37-1/2 (28-33)

K

kastelen 36-4 (73-74), 37-3 (55-57)
kerken 36-2/3 (29-34; 35-40), 37-1/2 (24-27)
Klootwijk, D.R., 37-4 (75-78)

L

Landzaat, F. 37-3 (55-57)
Langbroek 36-2/3 (29-34)
Leck, N.G. van der, 37-3 (37-47)
Leenrepertorium 37-4 (84)

M

Malsen, familie Van, 36-1 (1-21)
Marckenburg, kasteel, 37-3 (55-57)
marmervloertegels 36-4 (73-74)
monumenten 36-1 (25-26)

N

Nederlands-Indië 36-2/3 (60)
Nimwegen-Seggelink, E. van, 36-1 (22-24)
Noortwijk 37-1/2 (36)

O

onderwijs 36-1 (27-28)
Overlangbroek 36-2/3 (29-34)

R

rentmeesters 36-1 (1-21)
Romeinen 37-3 (52-54)
Roskam, herberg De, 37-4 (69-74)
Rotterdam 37-1/2 (12-14)
Rutte, R., 37-1/2 (1-11)

S

Schaik, C. van, 37-1/2 (15-23) 37-4 (69-74)
Schalkwijk 36-4 (76), 37-3 (55-57)
Schip, A.S.M. van, 36-2/3 (41-45), 36-4 (73-74), 37-3 (55-57)
schout Joest Gerytsz. 36-4 (76)
smeden 36-1 (1-21)
stadsgeschiedenis 37-1/2 (1-11)
strafrecht 36-1 (22-24)
Streekarchivariaat 36-4 (61), 37-1/2 (34-35), 37-3 (58-60), 37-4 (82-84)

T

tiendverkopingen 37-4 (69-74)
Thoomes, W. 37-3 (48-51)
Tweede Wereldoorlog 37-1/2 (12-14)

U

Utrechtse Heuvelrug 36-1 (25-26)

V

vaartuig, Kromme-Rijn, 37-1/2 (34)
Valk, W.W.M. de, 37-1/2 (12-14)
Vernooij, familie, 37-1/2 (15-23)
villa, Romeinse, 37-3 (52-54)

W

websites 37-4 (82; 82-84)
Werckhoven, familie Van, 36-1 (1-21)
Werkhoven 37-1/2 (15-23), 37-3 (37-47)
Wijk bij Duurstede 36-1 (22-24), 36-4 (61; 62-67), 37-1/2 (1-11; 12-14)

Z

Zeist 37-4 (75-78)
Zemelen, De, 37-3 (52-54)

Varia

Nieuwe genealogische website

Sinds kort is een deel van de stamboomgegevens van de voormalige bewoners van het Kromme-Rijngebied en de Utrechtse Heuvelrug te raadplegen via de website www.genealogiezuidoostutrecht.nl. Dankzij de inspanningen van Hans van der Linden, zijn vrouw Rina, zijn schoonzuster Corrie Schellings en zijn beide neven Jeroen en Martijn Pardoel, is een groot aantal indexen gedigitaliseerd. Het betreft met name de Doop-, Trouwen en Begraafboeken (tot 1811) van de kerken en gerechten en de registers van de Burgerlijke Stand (vanaf 1812) van de huidige gemeenten Amerongen, Bunnik, Doorn, Driebergen-Rijsenburg, Houten, Maarn, Leersum, Rhenen en Wijk bij Duurstede. Deze 9 gemeenten zijn aangesloten bij het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied – Utrechtse Heuvelrug. De originele bronnen kunt u vanaf 5 januari 2004 op de studiezaal van deze archiefdienst in Wijk bij Duurstede raadplegen.

Sinds de publicatie van de nieuwe genealogische site begin november groeit het aantal bezoekers gestaag en de vele positieve reacties geven aan dat de website in een grote behoefte voorziet. De site oogt sober: alles op deze website draait tenslotte om de gegevens. Door middel van een zeer uitgebreid maar makkelijk te hanteren zoekstelsel, verschijnen de gezochte gegevens razendsnel in beeld. Naast een pagina met links naar andere interessante websites op dit gebied, wordt de bezoeker ook geïnformeerd over recentelijk toegevoegde gegevens en over werkzaamheden die nog zullen plaatsvinden in de toekomst. Kortom, er is en wordt nog hard gewerkt aan deze site. Bezoekt u 'm eens en laat via het contactformulier uw aan- of opmerkingen achter bij de makers. Zij zullen deze gegevens graag gebruiken om de site te optimaliseren. (Marieke van Nimwegen)

Muizen en zand

In de vergadering van de Commissie van Landbouw op 10 Slagtdaag [november] 1809 komt een brief van de heer L. van Schaik, secretaris van de stad Wijk bij Duurstede, ter tafel met de volgende inhoud, die ik de lezers van dit tijdschrift niet wil onthouden:

‘Wanneer men het ongedorst Koorn ter hoogte van 3 a 4 voeten in den berg gevleijd heeft, legd men eenige distances van 8, 10 à 12 voet van elkander eene kleine kwantiteit droog zand, bijvoorbeeld een hoed vol, wat meer of minder, en men herhaald dit, ieder hoogte van 3 a 4 voeten op gelijke wijze, zorg dragende, dat bij eene nieuwe aanlaag of hoogte, het zand niet rechtstandig boven het in de onderste lagen gelegde zand, geplaatst wordt, maar zo irregulier als mogelijk is; dit doende heeft men geen gevaar van muizen te vrezén.’

Het verslag voegt aan de inhoud van de brief toe:

‘De reden hiervan wordt gemeend deze te zijn dat, de muizen het ritzelend geluid van het droge zand door de minste beweging veroorzaakt, niet alleen niet kunnen verdragen, maar, dat het zelve dit ongedierte in de ooren vallende, het bevreest maakt en spoedig den berg doet verlaten. Voorts wordt er bij opgegeven dat het zand aan het Koorn zelve geen het minste nadeel toebrengt, daar het zo door het bewerken onder het dorschen, als door het zaaijzeven gemakkelijk af te scheiden is. Is goedgevonden den Heer van Schaik voor deszelfs bericht per missive te bedanken, en voorts, hetzelve aan de Heer Commissaris tot de zaken van den Landbouw in te zenden.’ (Bron: Het Utrechts Archief, Commissie van Landbouw, 1). (W. Thoomes)

Archiefverhuizing en internet

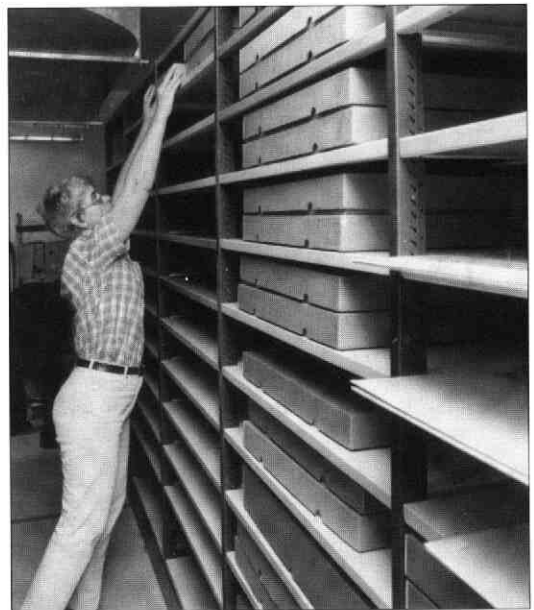
Op donderdag 27 november 2003 heeft de ‘grote archiefverhuizing’ plaatsgevonden. Ruim een jaar na de overstroming van de gemeenschappelijke archiefbewaarplaats en studiezaal van het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied – Utrechtse Heuvelrug in Wijk bij Duurstede in oktober 2002 keerde een deel van de stukken terug naar de geheel herstelde en vernieuwde ruimten. Het ging daarbij om de ongeveer 200 strekkende meter die droog is gebleven en op het Gemeentearchief Rotterdam ondergebracht, en om de circa 115 strekkende meter die al geheel of gedeeltelijk hersteld is. Deze laatste categorie was tijdelijk ondergebracht bij de gemeente Rhenen. In de week voor de verhuizing zijn de stukken door

Vrijwilliger Wim Donselaar en archivaris Ria van der Eerden bij het uitpakken van de rolcontainers in de Wijkse archiefbewaarplaats (Hans Dirksen Fotografie, 27 november 2003)

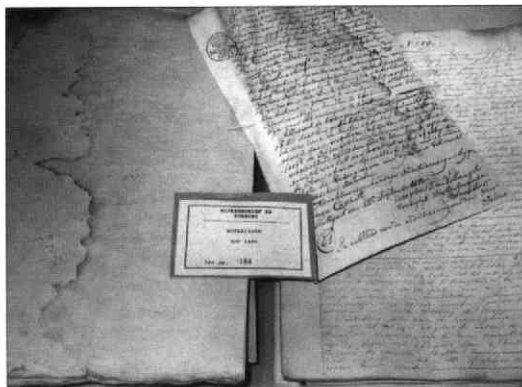
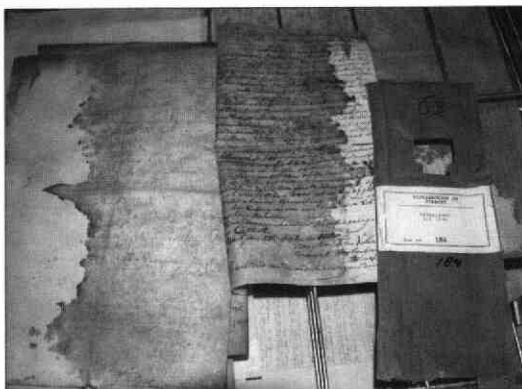
archiefmedewerkers en vrijwilligers in 48 rolcontainers verpakt. Dankzij de goede voorbereiding en de medewerking van alle betrokkenen lukte het om alles in één dag op zijn plaats in de archiefstellingen te krijgen. Vanaf december 2003 brengen de restauratiebedrijven de gedroogde archieven direct naar Wijk bij Duurstede. Zoals eerder gemeld, duurt het nog tot september 2005 voordat (bijna) alles droog en terug is.

Vanaf 5 januari 2004 zijn bezoekers weer van harte welkom op de nieuwe studiezaal. Op de gezamenlijke website van de archiefdiensten in de provincie Utrecht (www.utrechtsarchiefnet.nl) is, in het gedeelte waar de archieven van het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug te vinden zijn, precies te zien welke archieven en collecties of welke bestanddelen daaruit al te raadplegen zijn en welke nog niet. Bent u op zoek naar iets en van plan om hiervoor langs te komen in Wijk bij Duurstede, kijkt u dan vooral eerst op deze website om te voorkomen dat u voor niets

Vrijwilligster Veronique Regout plaatst de dozen met charters in de archiefstelling (Hans Dirksen Fotografie, 27 november 2003)

komt. Uiteraard wordt de informatie op de site steeds bijgewerkt. Beschikt u niet over internet, neemt u dan telefonisch contact op met onze studiezaalmedewerker, telefoon: 0343-595 517. (Ria van der Eerden)

Leenrepertorium digitaal

Sinds kort is het in november 2001, als deel 6 in de Historische reeks Kromme-Rijngebied, in boekvorm verschenen Repertorium op de lenen van Gaasbeek door J.C. Kort (zie de advertentie hiernaast) ook digitaal beschikbaar. Uitgeverij Verloren heeft het tekstbestand in Word- en in WP 5.1-formaat op zijn website www.verloren.nl gezet. Door te klikken op het onderdeel 'Downloads' kunt u de tekst vervolgens gratis ophalen en op de gebruikelijke wijze doorzoeken. De rijke informatie over de Gaasbeekse lenen is daarmee optimaal toegankelijk geworden. Vanwege deze digitale zoekmogelijkheden ontbreekt in het boek een uitgebreide namen- en zakenindex.

Hiernaast drie foto's van beschadigde stukken uit de notariële archieven van het streekarchivariaat uit de periode 1621-1895. Op slechts vijf bestanddelen na zijn deze omvangrijke archieven vanaf januari 2004 weer volledig te raadplegen. Boven een foto van een nog vochtige akte uit 1832 van de Amerongse notaris J.W.A. Immink tijdens het droogproces in het Restauratie-atelier Helmond. De foto er onder laat hetzelfde stuk in geheel droge toestand zien na terugkeer in de archiefbewaarplaats in Wijk bij Duurstede. Hoewel de waterschade zichtbaar is gebleven, heeft de leesbaarheid er niet of nauwelijks onder geleden. Voor de meeste losse documenten is deze eerste herstelfase, waarbij de stukken worden gevriesdroogd of aan de lucht gedroogd, toereikend.

Ingebonden archiefstukken moeten daarentegen bijna altijd wel een tweede (restauratie)fase ondergaan. De onderste foto laat daarvan een voorbeeld zien. Het betreft een index op de akten van de Wijkse notaris B.G. van Heijst uit de jaren 1859-1890. De half perkamenten band is vervormd, heeft losgelaten en de bindingen zijn beschadigd. Hoewel het bestanddeel al wel voorzichtig door bezoekers kan worden ingezien, moet in de toekomst het boekblok opnieuw worden gebonden en de band gerestaureerd. Het is de bedoeling om met deze tweede herstelfase te starten nadat de eerste fase najaar 2005 in zijn geheel is afgerond. Met het oog daarop maken de restauratiebedrijven direct na het drogen een gedetailleerde inventarisatie van de waterschade, zodat aan het eind van fase 1 duidelijk is welke stukken nog verder herstel behoeven en welk bedrag daarmee gemoeid is.

Op de drie foto's is ook te zien, dat om vergissingen te voorkomen, de uitgeknipte etiketten van de oude omslagen en dozen steeds bij de archiefstukken worden gevoegd. De stukken worden door de restauratiebedrijven na het drogen opnieuw verpakt. Na controle wordt alles door de medewerkers van het streekarchivariaat opnieuw geëtiketteerd. (Foto's Restauratie-atelier Helmond en Ria van der Eerden, 2003)